

A PANISLAMISMUS HARCZA EURÓPA ELLEN.

I

Eddig a panislamita mozgalom keletkezésének okait fejtettük ki. A mi ennek a jelenségnek esetleges következményeit illeti, nem olyan könnyű, arra a kérdésre felelni, hogy az egyesült islamita testvéri szövetségés majdan sikerrel ellent állhat-e a Nyugat támadásának és hogy ezáltal a mozlím-világ sorsának javulását várhatja-e? E végből mindenesetre behatóan meg kell vizsgálnunk a dolgok állását és gondosan mérlegelnünk a politikai és társadalmi állapotokat. Ezen okok mellett mindenekelőtt az össz-Islamra vonatkozó, még mindig nagyon zavaros és ellentmondó statisztikai adatokat kell bíráló tárgyává tennünk, hogy ama társadalmi test számbeli viszonyait pontosan ismerhessük. Maguk a mohammedánok újabb időben szívesen beszélnek 300 millió igazhivőről, a kiknek állítólag a fele Ázsiában és Európában, a fele pedig Afrikában lakik. Ez persze nagyon bizonytalan, sőt téves számítás, melynél az európai feltevés, hogy 200 millió mozlím van, sokkal indokoltabb, miután ezen szám könnyebben mutatható ki oly országok számadatai alapján, melyekben a statisztikai adatok egy bizonyos állami rend oltalma folytán megbízhatóbbak. Ha ugyanis Chinánál kezdjük a számítást, azt fogjuk találni, hogy ebben a nagy birodalomban nem — mint eddig gondolták — 10 vagy 15, hanem 20 millió mohammedán lakik. Ezt mondja legalább Dabry de Thiersant »Le Mohametisme en Chine« című munkájában — és állítása igen valószínű, miután a tudós író a chinai országot és népét sok évi személyes tapasztalás alapján ismeri. A legközelebbi nagy birodalomban, Oroszországban 12 millió mohammedánt számítanak. Az Indiai császárságban 40 millió van, a maláj mohammedánok állítólag 30 millióan vannak. Ehhez járul Közép-Ázsia, vagyis Afganisztán, a még félig független khánágokkal legfeljebb 7 millióval, Perzsia

5 millióval, az Arab-félsziget, vagyis Jemen, Oman, Nedsol és Hedsasz 12 millióval és végül az Ottoman császárság 22 millióval — a mi összesen 148—150 millió ázsiai mohammedánt tenne ki. Ehhez a meglehetősen megbízható számhoz esetleg hozzáadhatnák az 50 millió egyiptomi, tunisi, algíri és marokkói mohammedánt, miáltal az európaiak által felvett szám annál is közelebb állna a valósághoz, mivel Afrika egyenlítő-körüli és déli részeinek mindenesetre erősen haladó iszlamosításáról nincsenek nagyon megbízható adataink. A mi a sectákat illeti, a mohammedánok tudvalevőleg szunnitákra, sutákra, vahabitákra és abbaditákra oszlanak. A túlnyomó rész, az egésznek majdnem háromnegyede a szunnitákra esik. Ezek ugyan több iskolát képeznek, mint a hanesiták, safiiták, malekiták és hambeliták, ezeket azonban nem különítik el egymástól ellenséges érzelmek, a mit nem lehet mondani a secták egymáshozí viszonyáról, miután az az űr, mely például a sutákat a szunnitáktól elválasztja, sokkal nagyobb, mint az, mely a katolikusok és protestánsok között van. Eme secta-viszonyok daczára, kérdésünk tárgyalásánál mégis majdnem 180 millió mohammedán veendő mint egységes egész figyelembe, a mi igen jelentékeny szám. Irányozzuk most tekintetünket a mozlim világnak erre a zömére és vizsgáljuk, miképen sikerült több mint ezer év alatt az Islam régi egyenlősítő hatása által ezeket a különböző elemeket egy testben egyesíteni és hogy ennek az elvegyülésnek következményei egy esetleges közös mozgalomban érvényre jutnának-e. Nem könnyű a közeledés, vagy épen a kialakulás egyes mozzanatait megtalálni egy oly végtelen nagy földrajzi kiterjedés mellett, mint Marokkótól China keleti határáig, a Jóremény fokától a Szaján-hegység éjszaki nyúlványaiig Dél-Szibériában. Egy ily kísérletnek az éghajlat és a föld roppant különbségei, a physikai tulajdonságok és társadalmi állapotok óriás eltérései állnának útjában és bármit próbáljunk kiemelni, nem nyerünk egyebet, mint a közösségnek egyes gyenge vonásait, melyeket a Korán azon tétele, hogy »az igazhivők mindnyájan testvérek« megteremthetett, de a melyek még mindig nem mutatják egy szorosan összetartozó testvériség képét. Ha pl. a chinai mohammedánokat tekintjük, azt látjuk, hogy a chinai, török és arab vérnek ez a keveréke mindenesetre sok tekintetben különbözik a Mennyei birodalom buddhista fiaitól. Az igazhivő Chinában mint kereskedő, vagy kézműves kiválik becsületessége és szorgalma által, jóindulatú és jótékony, szí-

gorúan követi vallása tételeit, ruházatában, erkölceiben, szokásaiban és egyéb ily külsőségekben azonban lehetőleg más vallású honfitársaihoz alkalmazkodik, vagyis mindent elkövet, hogy a valláskülönbségből származó különválasztó momentumokat csökkentse. Az Iszlám ezen követőit ennek folytán Confucius utódai meglehetősen kedvelik, az Iszlám többi világához azonban csak igen laza kötelek fűzik. Nagy tisztelettel viseltetnek Mekka és Medina iránt, de a zarándoklás parancsolatát igen lanyhán követik; a szent városokban legalább a chinai hadsík nagy ritkaságszámba mennek. Stambulról, a khalifa személyéről és hatalmáról csak zavaros fogalmaik vannak; ők mindegyik előtt a Mennyei birodalom czopfós polgárai és ha őket a közös hit védelmére felhínák, panislamita buzgóságukat legfeljebb jelentéktelen pénzadományokkal tanúsítanak. A dsihadban (vallásháború) csak akkor vennének részt, ha erre a chinai hatóság kényszerítene őket, mint ez 20 évvel ezelőtt a kansui és junnani harcok alkalmával történt.

A mozlím társadalom legközelebbi tagjai: a malájok már valamivel közelebb állanak az Iszlám közös érdekköréhez. Az indiai szigeteknek ezek a 13. és 14. században Indiából megtérített, mint szelíd, könnyen vezethető és békés emberek ismert lakói mindig nevezetesek voltak az erkölcsi és értelmi erély hiányáról, mindig hódoló alattvalói voltak mindenkori uralkodóknak és tulajdonképeni vallási buzgóságuk csak az újkorban keletkezett, mikor Európával közelebbi érintkezésbe jöttek és nyugati műveltségünk fölénye által hitüket veszélyeztetve látták. Fanatizmust aligha lehet szemükre vetni, mert a malájok könnyűvérű nép; vallási érdeklődésük azonban napról-napra nő, zarándokaik számát Mekkában rendszeren 15—20,000-re teszik. Kitűntek a szent városokban tett nagy adományokkal, az Arany Szarvon lakó khalifa tekintélye iránti tiszteletüknek azonban nem adták különös tanújeleit; ragaszkodásuk egyelőre csak a mekkai serif és általában az arab lény szentsége irányában nyilvánult. Lényegesen másképp áll a dolog a 40 millió hindustánira nézve. A nagy Indiai császárság mozlímjai mindenkor kitűntek az arab próféta hite iránti forró szeretetük által. Ezt a szenvedélyt a Visnu-imádók számfeletti ellenségei szították és az egy szent Hermandad alakját öltötte. A hindustáni igazhivők, eredetileg kalandvagyó harcosok, a kiknek számát az idők folytán a legalsóbb kasztokból származó elemek növelték, folytonosan fegyverben állottak a más hitűek ellen, kezüknek

mindig a kard markolatán kellett lennie és a fényes diadalok, melyeket a régi ind hit harcziatlan hívein arattak, mindig csak fokozták merészségüket. Keresztény uralom, anglikán térítési kísérletek daczára még ma is tért hódítanak Bengáliában és másutt. Ott az Iszlám teljesen ismeri a benne rejlő erőt, öntudatos tényezője a nagy Indiai-félsziget politikai életének, a jövőre nézve is vannak tervei és e miatt már régen érintkezésbe lépett Mohammed jogszerű utódával, vagyis a török szultánnal. A Hinduért Tekklesi (indiaiak kolostora) Konstantinápolyban egy régi alapítvány, a félig meztelen, csak tigrisbőrbe öltözött, vad kinézésű hindustáni dervisek már évszázadok óta az egész Ottoman császárság minden vidékét bejárják, minden nemzetiséghez tartozó ozmán tiszteli és megajándékozza őket, és a kötelékek, melyek a Ganges és Indus partvidékeit a mozlim hatalom központjával egybekötik, sem nem újabb keletűek, sem pedig nem oly jelentőség nélküliek, mint azt Európában eddig tartják. A dervisekénél még nagyobb a száma az indiai zarándokoknak az Iszlám szent városaiban és mivel az egykori indiai fejedelmek közül oly sokan szerették magukat a Szeid, vagyis Mohammed leszármazottja címével kitüntetni, könnyen érthető, hogy amaz indiai nagyok és gazdagok erszényéből folyt mindenkor és folyik most is a szent városokban lakó ájtatos semmittevők jövedelmének nagy része. Midőn néhány évvel ezelőtt egy csatornának Medinában való építése céljából adományokért fordultak a hittestvérekhez, egy indiai kereskedő egymaga odaadta a megkívánt egész jelentékeny összeget. Indiai uralkodóházak tagjai jelenleg is szívesen élik le utolsó napjaikat Mekkában, vagy Medinában mint madsavirok (jelenlevők). Majdnem azt lehetne mondani, hogy a hindustáni igazhivők az Iszlám közös ügye iránt a legtöbb buzgalmat tanúsítják és ennél fogva ezen testvériség jövő terveiben még nagy szerepre vannak hivatva, a mint ezt alantabb még ki fogjuk fejteni. Az Iszlám és a khalifa személye iránt tanúsított ily rokonszenv mellett nem csoda, ha Abd-ul-Hamid szultán ezt a viszonyt szilárdítani törekszik. A Porta e célból egy Konstantinápolyban urdu-nyelven »Peiki Iszlám« (Mozlim Híradó) címen megjelenő lapot segélyez és ez a lap, mint halljuk, ma már több ezer példányban jut a Ganges és Indus partjain lakó igazhivőkhöz.

Közép-Ázsia muzulmánjai vallási fanatizmus dolgában nemcsak hogy nem állnak a hindustániak mögött, hanem fölül is

múlják ezeket, csakhogy az érdekközösség eszméje még nem vert náluk mély gyökeret, először azért, mert a legújabb időig nem sejtették a fenyegető veszélyt, másodsor, mert földrajzi viszonyok és társadalmi különlegességek sokkal inkább elválasztották a többi testvérektől, hogysem ily gondolatok foglalkoztathatták volna őket. Még néhány évtizeddel ezelőtt Bocharában, Khokandban és a távoli Kelet-Turkesztánban oly alakban képzelték maguknak az Iszlám erkölcsi és politikai nagyságát, a milyent ez a hitvilág a khalifák idejében mutatott. Az egyes uralkodók épen olyan sokat adtak a Szultan-i-Rum által kiszolgáltatót behelyező fermánra, mint a bagdadi khalifák fénykorában. Igen hosszú út választotta el őket az előbbiektől és az egyes küldöttek, a kik az Oxus és Jaxartes partjairól a Bosporushoz vándoroltak, sokkal járatlanabbak voltak a világi dolgokban, hogysem felfedezhették volna a mélyremenő rothadást, mely az Ottoman államtest csalóka fényességű burka alatt a Nyugat fölénye folytán megindult. Egy zarándoklás ama távoli területekről mindig a legmerészebb vállalkozások közé tartozott és valóban majdnem kétharmada a kegyes utazóknak elpusztult az éghajlat és a hosszú utazás fáradalmi következtében. A szultán maga igen nagy tiszteletben állott és áll; mindig ájtatos körmenetekben vitték Közép-Ázsia városain keresztül a Magas Portának arany porzóval beszórt fermánjait és még inkább Mohammed állítólagos szakállából ajándékba küldött szálakat. Nem lett volna biztos az élete annak, a ki azt merte volna állítani, hogy a khalifa hatalma a hitetlenek miatt veszélyben forog. Ma, midőn az Ottoman császárság függelékei darabonként lemorzsolódnak és maga Közép-Ázsia is orosz uralom alá került, ezek az emberek is másképen gondolkoznak, keblükben felébred a közös veszély érzése, de kitörésre, vagyis tetteles ellentállásra egyelőre azért sem kell gondolni, mert a középázsiai mozlimeket évszázados háborúk és a benszülött fejedelmek zsarnoksága erősen szétszakította és mert ők, miként az újkorban is láttuk, a hódítót egymás leigázásában támogatják.

Némileg jobb a helyzet az orosz birodalomba már bekebelezett mozlimeknél. Kazán, a Krím és más helyek szorgalmas, becsületes és szellemileg tehetséges lakói háromszáz éves orosz uralom daczára meglepő módon legkevésbé sem felejtették el állandóan titokban tartott rokonszenvüket többi hitsorsosaik, nevezetesen a Ottoman császárságban lakó török testvérek iránt. Daczára annak, hogy a magasabb társadalmi osztályokhoz tar-

tozók közül sokan oroszul beszélnek és írnak, hosszú üzleti utazásokon éveket töltenek görög-keleti oroszok között és daczára annak, hogy az orosz kormány mindent elkövet ezen idegen elemek áthasonítására, ezek az emberek erkölceikben és szokásaikban, házi életükben és iskoláikban csodálatos szívóssággal és stoicismussal ragaszkodnak a hagyományos világfelfogáshoz és a műveltségnek az Iszlámból folyó szelleméhez. Sajátképeni lényükre nézve megtelepedettekre és nomádokra oszlanak. Az utóbbiaknak alig lehet nagyobb mértékben hitbensőséget és különösen az egész Iszlám-világ összetartozásának tudatát tulajdonítani. A kirgizek, baskírok, nogájaiak az ázsiai igazhivók között a műveltség legalsóbb fokán állanak; ám szellemi haladás ezeknél csak egy megerősödött Iszlám aegise alatt lehetséges és abban a versenyküzdelemben, mely az uralkodó Oroszország egyháza és a leigázott tatárok mollái között ezen nomádokért megindult, rendesen a mollák voltak a győztesek. Oly messzire megy az orosz birodalom mozlim alattvalóinál a vallásos lelkesedés, hogy sokan elhagyják házukat, otthonukat és az Ottoman birodalomba vándorolnak ki, daczára az itt uralkodó bizonytalan politikai állapotoknak. A Krím, melyben a múlt század vége felé még 180,000 mohammedán lakott, ma már csak 80,000 ily lakót számít. Ez a kivándorlási kedv természetesen csökken a szultán uralmának látható hanyatlása arányában. A csárok mohammedán alattvalója a fáját jellemző vak fatalizmussal nyugszik bele sorsába; ám azért nem lehet észrevenni Mohammed tanai iránti lelkesedésének legcsekélyebb gyöngülését sem. Sőt ez inkább intensivebbé válik és miután ezen embereknek, a kik nem tartanak 130 ünnepnapot egy évben, nincs mindig szemük előtt a pálinkás üveg, nem vezetik a pópák — ezeknek lankadatlanul tevékeny törekvése anyagiilag is kellő alappal bír, jelentőségét az Iszlám-világ jövő sorsára nézve egyáltalában nem lehet és nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Ha tekintetünket most már Törökország mohammedán lakosságára, tehát magának a khalifának alattvalóira terjesztjük ki, mindenesetre felesleges itt különösen kiemelnünk, hogy a tulajdonképeni törökök és így a kurdok, lázok stb. is, a kik már évszázadok óta áldoznak vagyont és vért az Iszlám fenntartásaért, még mindig jelentékeny erőt képviselnek és úgy mint az elmúlt századokban, egy esetleges jövő harcban sem

adnák ki kezükből a vezető szerepet. Minden égtáj törökét jellemzi a mély vallásos érzés, az uralkodóház iránti rendíthetetlen ragaszkodás és különösen azok a harcias erények, melyeket Ázsia belsejéből hozott magával és melyeknek minden időben képviselője volt. Az arabokról nem lehet ugyanezt állítani; ezek sem mint világi uralkodót, sem mint egyházi főt nem nagyon szeretik a szultánt, sőt inkább sohasem titkolták ellenszenvüket az iránt, a mi török, ámde azért mégis nagyon tévedne az, a ki különvált törekvéseiket és nemzeti önzésüket oly következményekkel akarná összeköttetésbe hozni, a melyek a mohammedán világ közös javára nézve hátránysak lehetnének. Erről a viszonyról alantabb bővebben fogunk szólni; itt csak azt említjük meg, hogy a 12 millió arab a sectakülönbségek, a vahabiták, abbaditák, szunniták daczára a veszély idején kevésbé gondolnának czivakodásaikra, mint a közös ellenség elleni védelemre.

Éjszaki Afrika iszlamvilága, mely épen legújabbán költötte fel Európa érdeklődését, annál inkább megérdemli teljes figyelmünket, hogy a mohammedán világnak ezeket a nyugat felé előnyomult részeit eddig kevésbé ismertük és ezért többnyire félreismertük. Pedig az Iszlám Afrikában egy külön világot képez, egy hitvilágot, mely az ázsiaitól sok tekintetben különbözik, melyről azonban kétségtelen, hogy a sötét földrészen még nagy jövőnek néz eléje; egy jövőnek, melyen az európai nagyravágyás nem egy terve fog még hajótörést szenvedni. Nevezetes jelenség, miként él tovább még sok évszázad után is csendes, de nem gyöngült tüsszel az a rajongó szellem, mely az első arab hódítókat győzelemre vezette. Mert arab keverékfajok azok, a melyek bederek, mórok, berberek stb. nevei alatt a régi éltető befolyást gyakorolják a tömegekre és messze a földrész belsejébe, az Egyenlítőn túl terjesztik azt. Ez a szellem az araboktól származott át a berberek zömére, ezektől pedig a déli államok fekete népességére és habár a malekiták iskolájának szigorúan puritán irányzata nem mindenütt észlelhető és a mai napig csak Afrika éj szaki szélén tartotta fenn magát eredeti frissességében, mégsem lehet figyelmen kívül hagyni egyes tűzhelyeit a fanatizmusnak, melynek forróságát mindenekelőtt a francziák érezték. Snussi seikh rendjének tagjait, a kairuani szent sírhoz zarándoklókat vak fanatizmus tekintetében bátran Baha-Ed-Din tisztelői, a Bektasik testvérszövetkezete, vagy a patrai sötét társaság tagjai mellé állíthatjuk. Afrikát a

nyugati műveltség sugarai, a keresztény hatalom és fölény még kevésbé érintették, mint az ázsiai continens legtávolabbi részeit, de azért ennek a világrésznek igazhivői még sok munkát fognak a keresztény világ nagyravágyásának adni.

Ha ezek után közelebbről szemügyre vesszük az egész Iszlám-világ mai állapotáról futólag odavetett vázlatot, arra az eredményre fogunk jutni, hogy a közösség egyetlen vonása eddig csak az összetartozásnak előbb érintett és a »Minden igazhivő testvér« mondásból keletkezett érzéséből áll, mely ugyan az elméletben mélyen behatolt az Iszlám életébe, azonban eddig gyakorlatilag nem vált és nem is válhatott be. Ha Dsedában, vagy Jambuban, Mekkában, vagy Damaszkuszban, Mohammed sírjánál, vagy az Arafatnál a vad »lebeik« kiáltás közben látjuk magunk előtt a világ legkülönbözőbb országaiból összeözönlött zarándoksereget, mindenestre benyomást fog reánk tenni a benső egyetértésnek az a látszata, melyet ezen különböző színű, származású és nyelvű emberek mutatnak; de miként már az arab imádságok túlnyomóan sok torok-hangjának kiejtésénél feltűnik a beszédszervek különfélesége, úgy bizonyos népi sajátságokból származó momentumok arra a meggyőződésre készítetnek, hogy a hit hatalmas szava még nem egyesítette ezeket a különböző elemeket és ezek még távolról sem jutottak el a krystallisatióhoz ahhoz az alakjához, mely a jelen viszonyok között egyedül volna mérvadó: azaz a keresztény nyugat előnyomulása elleni védekezésre alkalmas. Az igazhivők igenis testvérek, de csak Allahban és a prófétákban, nem pedig társadalmi vagy épen politikai tekintetben. Egyelőre csak titkos egyetértés létezését jelezhetjük, nem pedig a veszély esetére erőteljes fellépés jeleit. Egy erős és szilárd egység megteremtéséhez hiányzik az Iszlámból az a cohaesio, melyet csak a műveltségnek bizonyos foka adhat, hiányzik egy vezető, a kitől különben a Nyugat mai állása mellett amúgy sem lehetne sikeres tevékenységet várni, főképen pedig hiányzik a nagy, fenyegető veszély tudata, melynek minden rendet és osztályt, minden égtáj országait egyaránt át kellene hatnia, hogy a tunya tömegeket erélyes védekezésre ébreszsze és fegyverre szólítsa. Mondjon ki mit akar, ez a tudat máig még nem járta át egészen az Iszlám nagy testét. Igaz, egy előérzet, egy homályos sejtelen rezgi át legtávolabbi tagjait; csodálatos dolgokat suttognak egymás fülébe az emberek a nyugaton lakó hitetlenek hatalmának növekedéséről, álomlátásokról, kabbalis-

titkos mondatok magyarázatairól, híres szentek jövendöléseiről beszélnek, melyek mind az Imam Mehdi közeli megjelenését jelentik. Tovább mehetünk és egy a mollák beszédeiben és irataiban, India, Mekka és Közép-Ázsia mecseteiben és iskoláiban a már megkezdett agitatio csalhatatlan jeleit láthatjuk, egy agitatioét, melyről a tulajdonképeni Európa csak igen keveset tud, de a mely azért mégis az egyetértés létesítésére irányuló törekvés igen gyenge kísérletének tekinthető. Nehéz lenne megjósolni, hogy Európa folytonos, sőt túlbuzgó előnyomulása mellett ez a helyzet fog-e fenmaradni, vagy az egyetértésnek ezek a rejtett szálai az idők folyamán szilárdabb kötelék alakját fogják-e öltetni. Az az egy azonban bizonyos és kétségtelen, hogy ez a most még titkos és gyenge mozgalom vészterhes felhőket mutat az érdekelt keresztény államoknak és különösen gondolkozóba ejthetné Franciaország, Angolország, Oroszország és Hollandia politikusait, mely államoknak több mint 80 millió mohammedánja van. Ezen dolgozat keretében nem fejthető ki részletesen amaz államokat fenyegető veszély természete és minémúsége és csak futó megjegyzésként álljon itt, hogy pl. Angolország valóban öngyilkos politikát követ, midőn a veszélylyel nem törődve, az Iszlám támadóinak első sorába áll. Angolország uralma Hindustánban a tiszta emberiség kifolyása és valódi áldás az ottani emberiségre nézve; ámde ezt nem akarja elismerni a 40 millió mohammedán, az a 40 millió, a kik erély, harczképesség és fanatizmus tekintetében messze megelőzik a más hitűeket és a kik már most is erősen érintkezve az Iszlám világi hatalmának központjával, egy válságos órában nagyon árthatnának Albion érdekeinek. Az Iszlámban végbenő titkos forrongás még inkább intelmül szolgálhatna a francziáknak, a kiknek hetvenéves uralmuk alatt Éj szak-Afrikában legkevésbé sem sikerült a 3 1/2 millió mohammedán alattvaló rokonszenvét megnyerni, még kevésbé magukat a szomszéd mozlím államokban megkedveltetni. A mohammedán lakosság említett számából legfeljebb 200,000 arab az, a kik a berber népesség tömegét az idegen betolakodók ellen ingerlik és ösztökélik, időről-időre fel is lazítják és ha a lázadás egyes szikrái kívülről szítva egy lángban felcsapnának, elég rosszul járhatnának a francziák, a kik eddig Algír területén a gyarmatosításban nem mutathatnak fel eredményeket. Mindenesetre nagyon is nagy lenne az ára Algírnak, mint a hadi készség melegágyának. Hollandia sem tévesztheti el szem elől ezt a

tényállást az atcsinbeliek ellen legutóbb viselt háborúk tapasztalatai után. Mert a ki emlékszik arra a hangulatra, mely 1873-ban az Atcsinszk szultánja és a hollandi kormány között lezajlott háború alkalmával a török, arab és hindustáni sajtóban kifejezésre jutott, a ki tudja, hogy már akkor a legtávolabbi vidékek mozlimjai élénk érdeklődést mutattak Sumatra sorsa iránt, az a vaserő daczára, mely a maláj szigetek mohammedánjai között ma a rendet fentartja, nem fog abban a képzelemben élni, hogy a nyugalom alaposan helyreállt és az idegen uralom elleni gyűlölet ki van irtva.

A mi Oroszországot illeti, ennek mindenestre kevesebb oka van félni, mint az előbb említett államoknak; először már azért, mert Közép-Ázsia kivételével a mozlim elem mintegy a keresztény tömegek közé van ékelve, már régen elfelejtette önállósága napjait és a keresztény uralom iránti mély ellen-szenvét legfeljebb azáltal nyilvánítja, hogy hátat fordít a csárok birodalmának és az igazhivők országában telepedik le. Közép-Ázsia és az ezzel szomszédos pusztaterület, a melyen legalább 6 millió mohammedán lakik, jövőben esetleg veszélyes lehet Oroszországra nézve, jelenleg azonban nem az, mert az idegen hódítók ellen felkelés csak úgy gondolható, ha az özbegek, tadsikok stb. kívülről, tehát Afghanistanisztán felől kapnak ehhez segítséget.

Egészen véve európai államaink kilátásai az általuk leigázott mozlim országokban nem valami fényesek. Az ottani állapotok kevesebb bizalmat ébreszthetnek, mint a század elején, vagy akár csak két-három évtizeddel ezelőtt, mert ha a könnyebb közlekedés és a sajtó mindinkább növekvő befolyása hatalmas emeltyűnek és hasznos fegyvernek bizonyult is a Nyugat kezében, másrészt éppen ezek az eszközök kétségtelenül az európai aggressiv tárgyainak is hasznára váltak. Ez a tényállás nem maradhatott soká észrevétlen és a kölcsönös érintkezés mezején éppen most idéz elő oly jelenségeket, melyek teljes mértékben érdemesek minden gondolkozó ember figyelmére. Azt kezdik átlátni, hogy a mozlim-világ holtnak gondolt teste, melyről azelőtt kiki tetszés szerint vágott le egy tagot a másik után, mégsem egészen olyan halott, a milyennek hitték. A belső megmozdulásoknak nevezetes jeleit vették rajta észre és most azon vannak, hogy mindenekelőtt azt a pontot fedezzék fel, a melyből ez a villamos áram kiindul. Miután az egész Iszlámban most is az Ottoman császárság képezi a politikai nagyság és hatalom

legnagyobb tényezőjét, és a szultán valósággal az igazhivők egyházi feje, azt tartják, hogy Konstantinápolyban megtalálták ama kiinduló pontot és szokatlan hevességgel kelnek ki a Porta és különösen Abd-ul-Hamid szultán, mint a tulajdonképeni fons et origo mali ellen. Az európai hatalmak támadásai Törökország ellen persze nem új dolgok, de csak újabban hangzik fel az a vád, hogy a szultán lett az Iszlám titkos összeesküvésének feje és a rejtett szövetség szóvivője. Ebben is előtérben áll a köztársasági Franciaország, mely régebben ama titkos agitatio elleni harcz céljaira Parisban »Basir« (A belátás teljes) cím alatt egy arab és egy török lapot is alapított, hogy ezzel a khalifa lelki hatalmát megtörje és a szultán hitelét az igazhivők előtt lerontsa, Ezen az úton a francziák oly naivitással haladnak, a mely párját ritkítja. A szajnaparti kormány ugyanis a Bosphorusnál lévő képviselője által előterjesztéseket tétet a szultánnak, hogy miként engedheti meg, hogy az El-Dserail arab lap Tunis és Algír mohammedánjait a közös hit érdekre nézve felvilágosítsa és irántuk testvéri rokonszenvet fejezzen ki; sőt Párisban, a nélkül, hogy kimondanák, azt kívánják, hogy a stambuli mohammedán sajtó egyenesen elátkozza és kiközösítse az éjszakafrikai mozgalom fejeit, mint Abu Ammama-t és Si-Suleimant azért, mert a keresztények hódító politikájának ellene szegülnek. Azt hisszük, hogy ebben egy kissé sokat követelnének a Portától és a szultántól, a ki ellen a francziák Syriában és a maroniták között már évtizedek óta egészen nyíltan és szabadon áskálódnak, a kit bitorlóként állítanak oda és a kinek uralma ellen nemcsak a keresztényeket, hanem a kurdokat, drúzokat és maronitákat is izgatják.

Korunk kereszteseinek ezt a legújabb harczmódját a francziák mellett, a kiknek lábai alatt egy kissé forrón ég az afrikai homok, angolok is magukévá tették, nevezetesen Gladstone szabadelvű iskolájához tartozó angolok, a kik az exaltált brit államférfiú »czakumpak« politikáját úgy kívánják folytatni, hogy nemcsak Európából akarják a törököt kidobni, hanem egyáltalában el akarják ezt pusztítani a föld színéről, természetesen csak abból, a célból, hogy a beállott fejtelenségben a mozlímek tartományaiban annál jobban gazdálkodhassanak és a rend helyreállítása czimén ad majorem Dei gloriam annál jobban megtölthessék zsebeiket. Ismételjük: Angolországnak csak szabadelvű, iskolája az, a mely ily nemes és emberies terveket forral és apostolait legújabbán a különböző folyóiratok

hasábjain is működteti. Egy ily törökellenes szóáradatot hozott régebben a »Fortnightly Review« egy meglehetősen hosszú lélegzetű, öt számban folytatott essay alakjában egy Nedsdből hosszabb tartózkodásról visszatért Wilfrid E. Blunt úr tollából, a ki felesége, Lord Byron egy unokája, kíséretében meglátogatta volt Arabia belsejének beduin törzseit. A kétszeri látogatás alkalmával gyűjtött úti tapasztalatokat ez az úri hölgy írta le; a férj úr pedig közli ama par excellence szabadelvű folyóiratban politikai vallási tapasztalatait, mondhatni vándorlása opima pars-át. Más hasonló természetű tirádák Franciaország különféle folyóirataiban és napilapjaiban jelentek meg. Szerzőik többnyire olyan emberek, a kik a mozlim országokat csak futólagos szemléletből ismerik, a viszonyok mélyébe tulajdonképen soha be nem hatoltak, sőt talán nem is próbáltak behatolni. Valóságos időpazarlás lenne, ha ezeknek az uraknak prófétai kinyilatkoztatásokból és fontosaknak lenni akaró észrevételekből álló ítéleteit kritikai vizsgálat tárgyává tennők, vagy épen meg akarnók czáfolni. Csupán érveik uralkodó tónusa és irodalmi törekvéseiknek valódi végcélja az, melyet nem hagyhatunk figyelmen kívül, miután eme tárgynak különben ritka megvitatása miatt a közvéleményt könnyen félrevezethetnék. Európa tudós köreiben elég olyan ember van, a ki gazdag tudományanyag segítségével kimutathatná az ily téves felfogások alaphibáját, csakhogy ezek már megszokták, hogy a speculativ tudomány szószékéről ne szállj annak le a gyakorlati köznapi kérdések terére. Hogy ebben igazuk van-e, vagy nincs, azt most itt nem kívánjuk fejtegetni; annyi azonban bizonyos, hogy az államok igazgatói ama bölcs tanácsok hiányában a politikában sokszor a legnagyobb hibákat követik el és actiókba vetik magukat, a melyeknek célja épen azért elhibázott, mert a kiindulásnál nem állottak rendelkezésre a kérdéses területre vonatkozó beható kutatások eredményei.

Épen egy ilyen hibát akarnak Európa bizonyos részeiben elkövetni, midőn nem gondolva a súlyos következményekre, az össziszlamnak hadat izennek és egyelőre az Iszlám mostani vezetője: az ottomán uralom világi és szellemi hatalmának teljes elpusztítására törekszenek. Miután tudniillik a szultán elvesztette Európában majdnem minden birtokát és Ázsiában is inogni látja politikai állását, tehát világi hatalma már majdnem egészen tönkrement, a fentebb említett körökben arra dolgoznak, hogy állását mint khalifa, vagyis az igazhivők

fejedelme is elveszítse. Ennek elérése végett mindenekelőtt felhozzák a törökök nemzeti hibáit, mint a melyek a művelődésre képes Iszlámnak mindenkor hátrányára szolgáltak és a melyek a különleges arab-mozlim műveltség világ hanyatlását tulajdonképpen okozták. Ezt a vádat azzal az ismert szólammal indokolják, hogy a török lovak patái alatt nem sarjadhat ki műveltség, hogy az ozmánok mindig mint hódítók, zsákmányolók, vérontók, de sohasem mint városalapítók tűntek ki, felhozzák irodalmukat, mely csupa utánzatból áll és semmi eredetiséget nem mutat, sőt még tovább mennek és a török jelleg ezen árnyoldalainak akarják tulajdonítani azt a gyűlölséget, mely a törökök és arabok között ma uralkodik és már évszázadokkal ezelőtt is uralkodott. Nos, legtávolabbról sem jut eszünkbe, hogy fehérre akarjuk mosni a szerecsent; a vádak, melyeket a törökök ellen emelnek, részben igazságosak; csak indokolásuk ellen kell kifogást tennünk, miután ama hátrányok és károk nem annyira a törökség nemzeti sajátságaival, mint inkább azzal az állással hozandók kapcsolatba, melyet ez a harczias középázsiai lovasnép Nyugat-Ázsia eseményeinek színpadán elfoglalt és bizonyos tekintetben ma is elfoglal. Hogy a törökök nem szándékos pusztítói a műveltségnek, nem elvi ellenségei a szellemi mozgalomnak, ezt bebizonyította a Szeldsukidák uralkodóháza Perzsiában, a Kharezmidákó Ázsia belsejében és a Seferidákó a mai Iránban. Hogy azonban mint a durva harczyi mesterség kiváló művelői általában kevesebbet foglalkoztak a békés munkákkal, a művészettel és a tudománnyal, mint az arabok és perzsák, ezt megmagyarázza az az egyszerű tény, hogy ők voltak mindig emezek tulajdonképeni harczoló és védő hatalma és úgyszólván ezek érdekében forgattak kardot. A mennyire módunkban áll a khalifák történetére visszatekinteni, mindenütt azt fogjuk látni, hogy az arab elem katonai képessége csak a próféta tanításáért való lelkesedés első mámorában, legfeljebb az Iszlám első két századában érvényesült és hogy ettől kezdve jobbra csak török segédc csapatok terjesztették a bagdadi khalifa zsoldjában Ázsia különféle vidékein a Koránt és tartották féken a Tigris uralkodóit. Törökök voltak azok, a kik az Omajja uralkodóház hatalmának összeroskadásakor Ebn-Muslim vezetése alatt az Abbassidák uralkodóházát juttatták a khalifaságra, török harczosok voltak azok, a kik, miután Helagu 1258-ban kirabolta és elpusztította Bagdadot, a Nílus partjain újból felállították a khalifaságot,

mert a kiket mi mamelukoknak nevezünk, azok alapján véve nem voltak egyebek török rabszolgáknál, a kiket az elpusztult egyiptomi fatimidák velencei rabszolgakereskedők közvetítésével kaptak a Volga partjairól, az Azow-tengertől keletre és az Oxus éj szaki vidékén elterülő pusztaságokról. Ma már történelmileg bebizonyított tény, hogy a régi Velence és Genua jó keresztényei mint tulajdonképeni szállítók nagy szerepet játszottak az Iszlám hadi erejének előállításánál és annál jelentékeny hasznot is szereztek. A »mameluk«, helyesebben »merniük« szó arabúi szószerint annyit tesz, hogy rabszolga; eleinte valószínűleg harci rabszolgák is voltak, a kiből később nőtt ki a praetorianusok és Egyiptom tulajdonképeni urainak csapata. Végül törökök és pedig ozmánok voltak azok, a kik II. Szelim vezetése alatt 1515-ben elragadták a khalifaság jogát Tuman Bey mameluk-főnöktől, ez időtől fogva a mai napig mindig az Ozmán-uralkodóház, vagyis a törökök birtokában volt a khalifaság.

Azon kétségbe nem vont ténynél fogva tehát, hogy az Iszlámban a lelki fölény majdnem mindenkor elválaszthatatlanul együttjárt a világi hatalommal, nagyon nehéz lenne elvitatni, hogy az Iszlám fölötti sajátképeni örökös nem volt mindig a törökök kezében. Igaz, hogy az arabokban lakozó semita szellem csodálatosan nekiindult az Iszlám monotheistikus tanai elterjesztésének; az arab szellem növelte az Iszlámnak világtörténelmi jelentőségét, ez adta neki a művészet és tudomány körüli érdemek dicsfényét, de éppen ezért volt az később képtelen arra, hogy durva hadi mesterségben kitűnjék. Ehhez segítőkre volt szüksége, a kiket megtalált a török puszták ősi eredeti fiaiban, a kiket ugyan kezdetben, zsoldoskorokban az arabok mint vad legényeket lenéztek és azután, mikor az egykori rabszolga úrnak tolta fel magát — még jobban megvetettek. »Kesafeti-turki«, vagyis »török gorombaság« ma is az arabok rendes szidalma és most is minden arab szájában él a közmondás, hogy: »Őrizkedj a töröktől, mert ha nevet, szeretetből esz meg«. Ezt az évszázados gyűlölséget természetesen csak fokozta az Ottoman uralkodók megromlott gazdálkodása és még jobban az újítás terén tett első lépéseik. Az arab annak büszke tudatában, hogy az ő népéből származott a próféta, az ő nyelvén íródott a Korán, az arab nyelv köntösében lépett fel a mozlim tudományosság, a legmélyebb megvetéssel tekint le a durva törökre, még ha ez efendi, bej, vagy basa is.

Ellenszenvét és gyűlöletét nem is titkolja, ámde ez a szenvedély még korántsem nyilatkozik nála oly alakban és oly hévvel, hogy igazolná bizonyos európai politikai körök feltevését, mely abban a nyílt elszakadás, az Iszlámba beütött testvérgyűlölet magvát akarná felfedezni. Ebben francia és angol publiczisták nagyon tévednek, különösen hiú bizonyos publiczisták reménye, a kik ily sárkányfogak elvetése után bő aratást várnak. »Az igazhivók mindnyájan testvérek« — mondja a Korán. Bármenyire gyűlölje az arab a törököt, ez a gyűlölet csak ahhoz hasonlítható, a mely családi körben fennállhat; és abban a pillanatban, midőn ezt a családi kört kívülről támadják meg és a hitetlenek túlereje fenyegeti azt, a harag egyszerre eltűnik és a moziim hatalom egyesülve fordul a közös ellenség ellen. Az Iszlám kettéválasztására, vagyis az araboknak a török elleni harczra való felhasználására irányzott kísérlet nemcsak I. Napóleonnak nem sikerült legkevésbbé sem, a ki pedig nyilvánosan az Iszlám hívének vallotta magát, hogy a »La illahi il' Allah« által nagyobb eredményyel működhessek, hanem még a moziim Mehemed Ali sem mert volna ily lépést tenni, mert daczára nagyravágyásának és tehetségének, ez az egykori kavalai rablóvezér távolról sem követte azokat a magasröptű terveket, a melyeket az európai diplomatia és a mai történetírás tulajdonítanak neki. Épen ezek ellenkezőjét bizonyítják azok az ügyiratok, melyekbe 22 évvel ezelőtt Besid basa hátrahagyott iratainak rendezésekor betekinthettünk és melyek maga Mehemed Ali által aláírva, a khalifa iránti legmélyebb tiszteletet fejezik ki és neveltségessé teszik az európai részről neki tulajdonított magasraczélzó terveket.

Ismétlem tehát, hiú fáradozás az, ha iszlamellenes államférfiaink az Iszlám kebelében a nemzetiségi gyűlöletet szítják és az abból esetleg támadható tűzvészből hasznot akarnak húzni. A nemzetiségi eszme még teljesen ismeretlen az Iszlám népei között és még sokáig az lesz, legalább addig, a míg a Korán el nem veszi egyenlősítő befolyását és a míg a Kurban-ünnep alkalmával Arafal hegyénél évről-évre a legkülönbözőbb égtájakról jött igazhivók torkából hangzik a mélyen megrendítő »Leleik!«. Egyes európai utazók, a kik mivel európaiak és utazók, mindent csak felületesen látnak, az arabok közötti nemzeti forrongásról és egy mélyremenő törökellenes mozgalomról akarnak hírt adni; de úgy látszik, ezek az urak azt hallották és látták, a mit épen hallani és látni akartak. Én is érint-

keztem mozlimekkel nem napokig és hónapokig, hanem évekig; engem maguk közül valónak tartottak és én sajátszemű megfigyeléseim alapján fejezhetem ki azt a nézetet, hogy az arab sohasem lesz az európai diplomácia kezében törökellenes eszközzé alakítható és legkevesébbé fog a khalifa ellen fellázadni azért, mert ennek anyanyelve török és nem arab. A már előbb említett Ebul Huda seikh erre vonatkozólag egy régebben kiadott röpiratában a következőket mondja: »A konstantinápolyi török és arab lapok egy idő óta azon fáradoznak, hogy azon káros közlemények ellen harcoljanak, a melyeknek célja az arabokat őseik szent útjainak elhagyására indítani. Mivel magam is az arab néphez tartozom, hazafias kötelességemnek tartottam az igazság érdekében egy szót szólni és ezt az emlékiratot közzétenni.« Miután állításai megerősítésére a mozlím theologia elismert tekintélyeire, mint Schub-ed-din ibn el Rebi, Mulisz-ed-din ibn Arabi és másokra hivatkozott és bebizonyította, hogy a khalifaság mint minden mozlím egységének kifejezője, osztatlan tiszteletet és engedelmességet érdemei, Ebül Huda így folytatja: »Minden ország arabjai nemcsak hátsó gondolat nélkül fognak a khalifa parancsainak engedelmeskedni, hanem mindenkor készek lesznek ennek szolgálatában vagyonukat és vérüket feláldozni. Azok, a kik az arabokat erről a helyes útról le akarják téríteni, hiába fáradoznak rosszindulatú szándékaikkal. Az arabok sohasem fogják maguktól elutasítani a dicsőséges címet, melyet mint a khalifaság trónjának harcosai szereztek maguknak és sohasem lesznek néhány áruló eszközévé. Ezek a perfid merényletek legfeljebb azt fogják előidézni, hogy az arab nép megemlékezve nemes származásáról egyesülten fog a császári trón köré seregleni. Az Iszlám egyesülésének nincs más célja, mint saját jogainak védelme és sohasem fogja azt a jelleget ölteni, a melyet az igazság ellenségei tulajdonítanak neki. Azok a lazítók, a kik araboknak adják ki magukat, hogy ezt a népet félrevezessék, tulajdonképen csak az arabok rágalmozói és miként a világosság nem rejthető el erőszakosan az álnokság függönye mögött, úgy engem is arra indított a rokonszenv, melyet fajom iránt érzek, hogy itt nyíltan beszéljek és a hazugságot és rágalmat visszautasítsam. Ilyen modorban szerkesztett nyilatkozatokkal más iratokban is találkoztunk és azok mindnyájan arra vallanak, hogy európai részről Syriában, Jemenben, Ománban és Nedszben, tulajdonképen az arab világ minden pontján igen buzgón azon vannak, hogy a török uralom és a

török khalifa személyisége hitelének lerontása által az arab népben olyan áramlatot idézzenek elő, a mely az Ottoman uralomnak Európában látható teljes pusztulására való tekintettel arra készíthetné elő a kedélyeket, hogy az Iszlám vezetése tulajdonképen az arab népet illeti meg és hogy ennek a vezetés átvételére készülnie is kellene.

Miután mi a minden oldalról és sokszor nagyon igazságtalanul megtámadott törökség, egy sok jeles erény nyel ékeskedő néptörzs iránt táplált és sohasem titkolt rokonszenvünk daezára már évtizedekkel ezelőtt azok közé tartoztunk, a kik a rossz török gazdálkodást megróttuk és kárhoztattuk, most sem mulaszthatjuk el, hogy reámutassunk arra a hamis következtetésre, melybe a törökellenes publicisták és államférfiak oly gyakran esnek, midőn a rossz gazdálkodást, fejtelenséget, újítások iránti ellenszenvet úgy állítják oda, mint a törökség kizárólagos bűnét és baját, és azt remélik, hogy azok a kedvezőtlen állapotok rögtön megszűnnek, a mozlim Kelet azonnal megifjodik, a mint a török nép helyébe az arab lép. Ez egy gonosz csalódás, egy tudatlanságból eredő tévedés. Rossz gazdálkodás, fejtelenség, merev maradiság és idegenkedés az újításoktól semmi esetre sem tekintendő nemzeti szempontból, mert ezekkel a bajokkal kezdettől fogva találkoztunk a mozlim Indiában, Perzsiában és az Ottoman császárságban egyaránt; ezek tehát mindenekelőtt mozlim-ázsiai és nem különösen török eredetűek és így egy hajszállal sem csökkennének vagy javulnának, ha a legfelsőbb vezetés arabba lenne is. Sőt azt az állítást merném koczkaztatni, hogy ha az újkori kulturvilág útjára térésről van szó, az ozmánok, származásukra nézve görög, szláv, örmény, cserkesz és kurd elemek konglomerátuma, talán kevésbbé mutatják és mutatták magukat maradiaknak, mint ezt a tulajdonképeni arab törzstől várhatnók. Az Iszlám elméleti ismerői arab szövegmagyarázók és hittudósok szavaira támaszkodva és eme nép szellemének merész szárnyalására utalva, épen az ellenkezőt kívánják állítani és a fanatizmust és vak szilárdságot kizárólag a rest szellemű török jellemző tulajdonosságának tekintik. Ez mind nagyon szépen fest az elméletben, de a gyakorlat kérlelhetetlen bizonyító erejével egészen mást mond. Szívesen elismerjük, hogy a beduin keveset gondol korántételekkel és mint Mohammed tanának lanyha követője ismeretes. Ugyanezt mondhatjuk más vidékek pusztalakóiról, miután Közép-Ázsia városainak vad zelotizmusa daczára a török

pusztalakó még a mollák által több évszázad óta megdolgozva is épen olyan gyenge mozlím, mint a beduin. Ha tehát utazóink a beduinok vallási lanyhaságában sajátos arab türelmességet és szellemszabadságot látnak, ebben, mint mondtam csalódnak, mert a városi arab, nevezetesen az arab molla, mindig a mozlím vallási lelkesedés megszemélyesítője volt. Syria és Arabia seikhjei és kegyeséletűi vékonyra vasalt széles turbánjaikban, szigorúan mozlím előírás szerint összeállított ruházataikban, vad és merev pillantásukkal izzó vallási szenvedélyt árulnak el és a török és perzsa származású mollák mellett oly állást foglalnak el, mely épen nem szól a fanatizmus csekély foka mellett. És ezenkívül hol nyilvánult a hitfanatizmus, a kereszténység elleni gyűlölet erősebben, mint az arabok között? Az utóbbi évtizedekben hallottunk keresztény-mészárlásokról Dsedában és Damaszkusban, de nem hallottunk ilyenekről törökök által lakott helyeken. Az európai utazónak nyitva áll az utazás az egész török mozlímvilágon keresztül-kasul, míg egy utazás Szanaába, Hadramantba, vagy Nedsdbe még most is a legmerészebb vállalkozások közé tartozik. A szent helyek, Mekka és Medina meglátogatásáról nem is akarok szólni. Mindezek után azt kérдем, lehet-e bizonyos arab tudósok iratainak elméleti magyarázata alapján azt az állítást kockáztatni, hogy az arabság kevésbbé fanatikus, mint a törökség?

Eltekintve az Iszlám népeinek nemzetiségi gyűlölet által való ellentétbe hozására és nevezetesen az uralkodó török elemnek az arabbal való helyettesítésére tett kísérlettől a szabadelvű iskola modern keresztesei még egy más eszközt is találtak, t. i. a khalifaság jogának kérdését, melyre nézve évek óta azon fáradoznak, hogy Törökország szultánjait mint a khalifaméltóságnak voltaképen bitorlóit állítsák az igazhivők szemei elé és kimutassák, hogy ez a méltóság arab és nevezetesen a próféta családját, t. i. a Koreisitákat illeti. Mindenesetre igen különös benyomást tesz, ha katolikus és anglikán keresztények a mozlímok jogainak képviselőiül tolják fel magukat és egy oly kérdés megvitatásába bocsátkoznak, a melyet a mohammedán világ tulaj donképeni theologus-jogászköreiben egészen másképen fognak fel és már évszázadok óta megoldottnak tekintenek. Ellenére szilárd elhatározásunknak, hogy az olvasót nem vezetjük be ezen alapján véve mozlím theologiai vita útvesztőjébe, még sem kerülhetjük el, hogy tájékoztatás végett ezen vita-kérdés főbb mozzanatait megemlítsük. Tudvalevőleg mindjárt

Mohammed halála után felmerült, de a tulajdonképeni pártküzdelem jellegét csak abban a mértékben öltötte, a melyben a mindinkább növekvő világi hatalom a hierarchikus szervezetet befolyásolta, vagyis a melyben a tulajdonképeni imámság khalifasággá és azután szultánsággá alakult át. »A meddig a khalifaság székhelye Medina volt és az összes mérvadó családok ott tartózkodtak, a khalifák megválasztásának ténye nagyobb rázkódtatások nélkül ment végbe egészen addig, a míg Ali megválasztatása egy véres háború okává nem lett. Más alakot öltött a dolog, a mikor a khalifaságot előbb Damaszkuszba, azután Kufa Anbarba és Bagdadba helyezték át.«* Itt ez nem is volt másképen lehetséges, miután a mozlímok felfogásában religio és királyság két oly fogalom, mely egymást kiegészíti és már Ibn Chaldun mint a mohammedán állam megkülönböztető jellegét emeli ki, hogy ebben az egyházi és világi hatalom egymástól elválaszthatatlanok, míg más népeknél a király csak a világi hatalom birtokosa. Ez ellen a tények gyakorlatából kifejtett felfogás ellen a jogtudósok jól kieszelt theologiai érveikkel sem érhetek el semmit, mert már a khalifaság első évszázadaiban látunk szerencsés kalandorokat, a kik távol attól, hogy a világi hatalom attribútumaival megelégedjenek, vallási dolgokban is függetleneknek mutatkoztak a törvényes khalifától. Kremer tehát joggal mondja (I. m. 417. 1.), hogy »Szükségszerűen arra a nézetre jutottak, hogy két (sőt több) imám egyidejű létezése jogilag megengedhető, hacsak nem ugyanabban az országban, hanem egymástól távolieső vidékeken uralkodnak.« Nagyon nehéz lenne a khalifa felségjogaira nézve valamely szabályt felállítani, miután Mohammed helyettese legfelsőbb szellemi hatalmának elismerése csak az egyes uralkodók szeszélyétől függött. Míg Spanyolország mozlímjai édes keveset, vagy egyáltalán nem törődtek a bagdadi khalifával, addig azt találjuk, hogy a Samanidák, Charesmidák és Kelet-Ázsia más mozlím uralkodóházai nagyon aggódtak Bagdad részéről való jogaikba helyezésükért. Úgylátszik, hogy mint nem egy más dologban, úgy ebben is a mindenkori khalifa anyagi helyzete, politikai hatalma és nagysága játszott döntő szerepet, mert csak így magyarázható meg az a rendkívüli jelenség, hogy az ottomán uralkodók mint khalifák osztatlanabb elismerésben és tiszteletben részesültek, mint nem egy

*V. ö. Kremer A.: „Geschichte der herrschenden Ideen des Islam.“ 412.1.

bagdadi Omajjád vagy Abbasida. Az Ottoman császárság történetéből kimutatható, hogy az utóbbi három évszázadban az Iszlám összes fejedelmei Marokkóban épen úgy, mint Bocharában és Khokandban, Delhiben épen úgy, mint Bagdse-Szeráiban a mellett, hogy a pénzverési jogot maguknak tartották fenn, a pénteki imádság jogáért mégis Konstantinápolyba folyamodtak és a chutébe bevették az Ozmánházbeli uralkodó khalifa nevét. Ez még ma is szokásos és a bosnyák, az egyiptomi, az algíri pénteki imájában a négy első khalifa nevének említése után épen úgy imádkozik Abd-ul-Hamid szultán javáért és boldogságaért, mint az indus, maláj és a chinai. Könnyen érthető, hogy az együvé tartozásnak ez a benső köteléke nem nagyon tetszik a más hitű uralkodóknak és hogy az Iszlám ellenségei annak szétszakítására törekszenek. Az indok egészen nyilvánvaló előttünk, de az alkalmazott eszközöket czéltalanoknak és eredményteleneknek keli mondanunk. A mozlimok fogadatlan jogvédői természetesen leginkább abban tévednek, hogy az Ottoman uralkodóknak a khalifasághoz való jogát az alapon tagadják, hogy ez tulajdonképen a Koreisiták családját illeti meg. Ez az elmélet hatályát veszítette már az egyházi és világi hatalom előbb említett szétválaszthatatlanságánál fogva is. Kremer műve 426. lapján helyesen jegyzi meg, hogy az Iszlámban ennek eredeti szellemétől eltérő oly tanok léptek fel, melyeknél fogva épen nem szükséges, hogy az imám a Koreis-családból származzék, hanem minden merész lázadót törvényes uralkodónak kell tekinteni, ha csak a siker mellette van, a mint ezt különben legjobban láthatjuk az Ottoman szultánok immár több, mint háromszázéves khalifaságán. A forradalom, mely a törököknek, az iszlám úgynevezett natio militansának felemelkedésével végbe ment, oly teljes összhangban állt a mohammedán világ akkori politikai és társadalmi viszonyaival, hogy a khalifa választására vonatkozó alaptörvények fentartásáról époly kevéssé lehetett szó, mint ma ama vallásközösség kebelében beállott még nagyobb mérvű változások után. Ehhez járul az Iszlámnak a kereszténységgel szemben lényegesen átalakult politikai helyzete; egyenesen rajongó jövőpolitikusok túlfűtött agyai szüleményének kell neveznünk, ha bizonyos körök azzal a reménnyel kecsegtetik magukat, hogy vagy Törökország szultánjai teszik át székhelyüket Mekkába, vagy Medinába, mások szerint Damaszkuszba, vagy Bagdadba, ha meg akarják tartani maguknak a khalifai méltóságot, vagy pedig az ozmán uralomnak Európában

teljes összeomlása után a jövő Ozmanidák, mint egy parányi állam fejei talán Brussában, vagy Koniában fognak székelni, míg a próféta egy egyenes leszármazottja személyében visszaállított orthodox khalifaság székhelye, úgy mint első kezdetében, megint Mekkában vagy Medinában lesz. Ezen eseteknek, melyek csak az Iszlám fanatikus ellenségeinek, a hódításra vágyó politikusoknak lennének kedvére, egyike mellett sincs egy szikrányi kivihetőség sem. Először is az utolsó török még nem lépte át a Bosporust, hogy egyelőre egy ily eshetőséggel számoljunk, és ha ez meg is történt volna, a Szultán és a Porta épen olyan csekély kedvet éreznének a Mekkába, vagy Medinába való átköltözésre, mint az erősen szorongatott zsidók nem fognak az antisemiták kedvéért egy szerre családostól, cselédestől Jeruzsálembé vándorolni. Az Ottoman állam európai szemeknek feltűnő hibái, bajai és hiányai daczára eddig mégis a mozlím világ egyetlen par excellence európaivá alakult állama. A szultánnak sok oly török katonai és polgári hivatalnoka van, a kik az európai tudásból sokat elsajátítottak. És miután az Ottoman állam a Nyugathoz való részbeni alkalmazkodása által, továbbá saját műveltségvilágunk nem egy előnyének erejénél fogva nemcsak az Iszlám összes népei, hanem a japánok kivételével az összes ázsiai népek között joggal képviseli a leginkább európaivá tett államalakulatot, miután névszerint a mostani uralkodót nagyra-vágyás, felvilágosult főhivatalnokait nemzeti tudat tölti el, alig gondolható, hogy a szultánság egy tisztán egyházi khalifasággá vagy imámsággá alakuljon és hogy Abd-ul-Hamid, a ki ma még 12 millió török fölött uralkodik, eldobja a világi kormány-pálczát és a khalifák pásztorbotja után nyúljon. A mi már most a hatalom megosztását illeti, ez, a mint említettem, pusztán utópia. A mozlímek ezen jövendő pápája és a világi hatalmától megfosztott római pápa közötti hasonlat épen úgy sántít, mint sok más hasonlat. Mindenekelőtt, mint már többszörösen jeleztük, a mozlím társadalom nem is képzelheti el a khalifát világi hatalom nélkül; ez ellenkezne az Iszlám alapelveivel is, miután a vallás feje egyszersmind a Beit-ul-Mal, vagyis az államvagyon kezelését veszi át, ő tartozik az igazhivők anyagi helyzetéről gondoskodni, neki kell a dsihad-ot, vagyis a hitetlenek elleni háborút vezetni, egy szóval, mert neki nemcsak egyházi fejedelemnek, hanem világi uralkodónak is kell lennie. Azután még egy nyomós körülmény szól az ellen, hogy az Iszlám vezetését egy a Koreis-családból származó khalifa vegye

át és ezzel az arabok lépjenek előtérbe. Ezt a körülményt mindenekelőtt Arabia természeti alkotásában, még inkább azonban az arab nép társadalmi helyzetében véljük feltalálni. A nagy Arab-félsziget, mely egyes művelhető pontok kivételével nagyobb részét sivatagokból és pusztákból áll, a mohammedán hatalom bölesője volt ugyan, de nem az az ország, melyben ez a hatalom és nagyság további kifejlődését és tulajdonképeni megalapítását találhatta volna. Mert csak akkor szilárdult meg és érte el hatalma tetőpontját az Iszlám világ, mikor zászlóit más, a természettől jobban megáldott tájakra vitték volt, mikor syrok, perzsák, közép-ázsiaiak, indok (spanyolok) nyertek meg ezen hittan számára. Oly talajon, a melyet kilencz hónapon keresztül perzsel a nap forrósága, melyet egy folyórendszer jótevő nedvessége csak kevéssé üdít fel, melyen a vegetatio mindig szegényes volt, egy ily talajon csak nehezen élhet kultúra és valódi anyagi nagyság. Ezzel összhangban áll az arab népnek még most is nagyon kezdetleges állapota. Ennek a népnek több mint három negyedrésze egészen, vagy félig nomád, ennek folytán a társadalmi állapot legkezdetlegesebb fokán van. Annak idején anyagot szolgáltatott fanatikus kalandorok harczy vállalataihoz, ma azonban egyáltalában nem szolgáltathatja az államalkotáshoz szükséges elemet. Ebben a tekintetben az arab nép sokkal rosszabbul áll, mint a török, mert a míg az összesen 25 millió töröknek csak 25 százaléka nomád, addig Ázsia mintegy 12 millió arabja közül legfeljebb 4 millió esik a megtelepedett, műveltséget ápoló részre, míg 8 millió fél-, vagy egész nomád életet él. Szívesen elismerjük, hogy a megtelepedett syr, iraki, jemer, hedsaszi és omani szellemi képesség tekintetében magasan fölötte áll az ozmán, özbegnek és khazáni tatárnak, de nem szabad számitáson kívül hagyni az elvesző kisebbséget; nem hagyandó továbbá figyelmen kívül, hogy az arabot túlnyomóan kezdetleges társadalmi viszonyai az államalkotásra és kormányzásra képtelenné teszik. Könnyebb egy nagy folyót megállítani, mint egy arab beduint megtelepedésre bírni. A zabolátlan szabadság érzése az arabot mindig a legmakacsabb és legnehezebben kezelhető elemmé tette, innen az örökös pártharczok vad heve, innen a családi viszályok és ellenségeskedések, innen annak lehetetlensége ezt a népet máskép egy kalap alá hozni, mint esetleg egy nagy eszme által egy kifelé irányzott rendkívüli mozgalomban, a mi azonban a politikai hatalom befolyása következtében

Ázsiában ma lehetetlen. Hiszen ezek a pártharczok még a mekkai serif-család, Mohammed ezen tulajdonképeni leszármazottai igen szűk körében is kitörtek; ma az Aun- és Zeid-családok ágai állanak egymással szemben, azelőtt mások és még számosabban tették ezt és egy jövő khalifa Mekkában csak úgy tarthatná fenn magát, ha egy más mozlim hatalom védené és támogatná.

Látjuk tehát, hogy úgy a török elemnek az arabbal való helyettesítése, mint a világi és egyházi hatalomnak az Iszlám-ban kettéválasztása a tények erőszakos elferdítésén alapszik és az agyrémek közé utasítandó. Kérdezzük mégis: Ha az Iszlám elleni támadástól nem várható eredmény, minek akkor a roham, minek a merényletek egy bizonyos oldalról, midőn ezekkel a keleten uralkodó, amúgy is elég szomorú állapotokat csak rosszabbra lehet fordítani, lehet a zavart fokozni, de gyógyulást előkészíteni nem. Mondjuk ki ezért egészen nyíltan, hogy a tervek, melyeket egyes európai politikusok a mozlim világra nézve ma forralnak, nemcsak hogy nem lesz a nyugati művelő-missio erősségévé a közel keleten, hanem a titokban táplált hódító szándékokra is határozottan zavarólag kell hatniok. Ezek a csak ma álnokul elburkolt ellenséges szándékok csak még jobban elkésérik a kedélyeket a mozlim keleten, növelik a gyanakodást terveink iránt és általuk mintegy mi magunk nyomjuk a mozlimok kezeibe a paniszlamita eszmék fegyverét.

Ebben az értelemben fogom fel a paniszlamita mozgalom veszélyességét Európára nézve. Egy oly veszélyre, mely az így megerősödött Iszlamszövetség részéről fenyegetné Európát, semmi körülmények között sem lehet gondolni, miután azt a mondást, hogy »az egyetértés erőt ad«, csak egy fejlődésében előrehaladott társadalomra lehet alkalmazni és a kötelékek, melyek az Iszlám népeit összefűzik, még nagyon is lazák ahhoz, hogy a tettek mezején egy a Nyugat ellen irányzott közös támadásra, mintegy az eddig szenvedett méltatlanságokérti révanche-háborúra vezetve érvényesüljenek. Egyelőre legföljebb azok a hatalmak fogják a paniszlamizmus hátrányos következményeit érezni, a melyek a bajt maguk idézték elő. Franciaország, mely 50 évi uralma alatt algíri birtokaiból csak kevés vagy egyáltalában semmi hasznot húzott, sokkal több nyugtalanságnak lesz kitéve a paniszlamita mozgalom által szított időszakos lázongások tüze miatt és a jövőben aránylag még kevesebb haszna lesz birtokából. Az angolok állását Indiában szintén még nagyobb mértékben meg fogja ingatni a mozlim

alattvalói között terjedő elégtelen szellem és végül Oroszország is bizonyára kellemetlen tapasztalatokat fog tenni nem ugyan birtokai európai részében, hanem Közép-Ázsiában, a hol a mohammedán elem vegyületlenebbül, az anyaországtól a pusztaságok gyűrűje által elválasztva él. Ma még az özbegek tadsikok, kipcsakok nagyon is a hódítás első rémületének varázsa alatt állanak, ám összeköttetések az Iszlám többi világával az idők folyamán növekedni fognak és Turkesztán tartomány súlyos deficitje szükségképen szaporodni fog. Legnagyobb azonban a kár, melyet az európai műveltség világa általában szenved annak folytán, hogy a saját magunk által felébresztett fanatizmus miatt a modern polgárosodásnak a mozlim-ázsiai világba való bevezetése, mely már szerencsésen előkészült, haladás helyett csak vissza fog esni. Nagyon nem szívesen fogad el az ember tanításokat attól a hatalomtól, a mely a felvilágosodás és emberiség apostolaként vezette be magát és azután a függetlenség erőszakos elpusztítójának bizonyul. A Nyugat szándékai iránti bizalmatlanság ma már az Iszlámvilág minden részében felébredt és ma már a hevesvérű politikusaink szorongatása folytán túlságosan gyanúba vették a polgárosítás munkáját, melyet véghezvinni óhajtunk és mely egyedül lenne méltó arra, hogy jelszóként zászlóinkon viseljük, hogysesem az a kívánt gyümölcsöket teremhetné.

Ebből a szempontból tekintve a dolgot a hátrányok megszüntetése végett valóban még a legegészségesebb eszköz a nagy német birodalmi kancellár, Bismarck, által képviselt irányzat: a közel keleten conservatív politika követése. A nagy német államférfiú egy török közmondás szellemében járt el: »Azt mondtam, hogy üsd, de nem, hogy üsd agyon.« A Portának korholás után további időt adott az életre és az Iszlám ezen egyetlen beszámítható államának lehetségessé tette, hogy erőit összegyűjtse és miután hatalmi állását Európában elvesztette, azt Ázsiában megalapítsa. Az ozmánység, mint műveltségvilágunknak Ázsiában lanyha és álmos, de azért mégis valószínű közvetítője, ezen szerepének betöltésére a jövőben is bizonyára alkalmasabb lesz, mint valamely az Iszlám egyéb nemzetiségeiből vett, még nem ismert és ki nem próbált tényező. Minden tekintetben kárhozatos, erőszakos eszköz tehát egy paniszlamita mozgalom előidézése. Egyáltalában nem volt szükséges az évszázadok óta szunnyadó szellemeket felkölteni.

Vámbéry Ármin.

OKMÁNYOK A KÍNVALLATÁS MEGSZÜNTETÉSÉRŐL.*

Összeállítottam a kínvallatás megszüntetését tárgyáló okmányokat. Ezek segélyével pontosan megállapítható, hogy a különböző tényezőknek mily részük volt az úgy igazságszolgáltatási, mint kulturális szempontból nagy horderejű reformban.

Ide iktatom először is az osztrák államtanács egyik jegyzőkönyvét, mely Sonnenfels bécsi tanár agitációjával foglalkozik. Mutatja ezen okmány, hogy Sonnenfels fellépését nem rosszalják ugyan egyenesen, mégis szükségesnek tartották korlátozni őt egyetemi előadásaiban, mivel abból indultak ki, hogy kritikája a fennálló törvények tekintélyét sérti. A jegyzőkönyv 1772-ből, tehát közvetlenül a kínvallatás megszüntetése előtti időből való és jól feltünteti a két áramlat közti küzdelmet. Megemlítjük még, hogy Sonnenfels fegyelmi és egyéb ügyeivel az államtanács számos jegyzőkönyve foglalkozik; ezt az egy okmányt azért emeltük ki, mivel már maga is jól világítja meg az akkori helyzetet és Sonnenfels viszonyát az udvarhoz.

(2882/1772.)

Nota des obersten Kanzlers v. 4. X-ber 772., über eine Vorstellung des von Sonnenfels in Betref der von ihm wegen Aufhebung der Tortur und der Todesstrafe lehrenden Sätze.

Vermöge der auf einen Vortrag der Böhmisch-Österreichischen Kanzley vom 8-ten August 1. J. geschöpften allerhöchsten resolution ist dem vom Sonnenfels und allen andern Lehrern der Politzey und Kameral-Wissenschaft per decretum bedeutet worden, dass Sie den

* Az alábbiakban közölt okmányok, melyek egy részét Fayer tanár úrnak, a magyar büntető jogtörténet legbuzgóbb kutatójának személyes levéltári nyomozása hozta napvilágra, nemcsak a kriminalistát érdeklik, mint a bűnvádi perrendtartás modern fejlődésének alapkövei, hanem jelentősek mindenkire, a ki a XVIII. század felvilágosodási mozgalmába, az emberi kultúrgondolkodás fejlődésének e legfontosabb szakába, mely az egyházi világfelfogást megtörte, betekintést óhajt szerezni. Szerk.

Gegenstand von der peinlichen Frage und von der Aufhebung der Todesstrafe nicht mehr berühren sollen.

Gegen diese Verfügung machet Sonnenfels gegenwärtige Vorstellung, worin er den in dem Decret ihm zur Last legen wollenden Ungehorsam, als ob er diese Sätze gegen der öfters wiederholten Untersagung doch gelehret, von ihm abzulehnen und sich zurechtfertigen suchet, dass seine Sätze weder den allerhöchsten Gesetzen e diametro entgegen stünden, noch sonst auf einige Art, wie ihn das Hof-Decret beschuldige, anstössig seyen.

Er beweiset ein so anderes ganz weitschichtig, welches jedoch im wesentlichen dahin ausläuft:

In allen seinen Handlungen nehme er die Folgsamkeit gegen den Fürsten zum Grunde und präge auch solche bey allen Gelegenheiten seinen Schülern ein; der *Ungehorsam* könne ihm daher um so weniger aufgebürdet werden, als ihn die a. 767. per decretum gegebene Weisung (dass er seine Sätze nicht nach jenem, was mil der gegenwärtigen Verfassung übereinstimmt sondern was er für acht halte, ausarbeiten solle) zu dieser Lehrart sowohl, als die allerhöchste Beangenehmung seines für alle Katheder vorgeschriebenen Lehrbuchs berechtigt habe.

Die von ihm niedergeschriebenen Sätze von Aufhebung der peinlichen Frage und der Todesstrafe stünden den allerhöchsten Gesetzen nicht gerade entgegen, da er solche nur als eine *Schulfrage* berühre, welches ihm eben so wenig, als den Lehrern der Civil-Rechten verarget werden könne, da Sie öfters einige Streitsachen theoretice änderst behandelten als Sie in praxi ausgeübet würden.

Überhaupt habe er auch nicht durchgehende die peinliche Frage und die. Todesstrafe für unzulänglich angesehen, sondern sebst ein und andere Fälle gesetzt wo solche nothwendig werde.

Anstössig wären seine Sätze ebenfalls nicht, da dadurch Niemand zum Ungehorsam angeleitet würde, ja er sehe nicht ab, wie man ihm mit Fueg diesen Vorwurf machen könne, da man doch andererseits gestatte, eben jene Bücher, so die Gründe von Aufhebung der Tortur und der Todesstrafe an Hand geben, allhier öffentlich zu verkaufen und die *Zeitungen*, worin bey ein oder andern Staat die bewirkte Aufhebung der Tortur angerühmt wird, öffentlich lesen zu lassen.

Er schliesset also dahin, dass es seinem Ansehen sehr verkleinerlich seyn würde, wenn er die von ihm in Druck gegebene Sätze widerrufen und bey der, auf Selbe der Ordnung nach kommenden Erklärung Sie mit Stillschweigen übergehen sollte. Er bittet demnach es bey seyner *angewohnten* bescheidenen Erklärung hierin noch ferner zu belassen und zur Rettung vieler unschuldigen Menschen, welche aus Schmerzen der Tortur, unwahrhafte, den Tod nach sich ziehende Bekänntnisse machen, die Frage, ob die Tortur noch weiter zu gebrauchen sey? schärfest untersuchen zu lassen, wobey er die Vertheidigung gegen den Gebrauch der Tortur über sich nehmen will.

Resolutio Augusta.

Dem Sonnenfels kan per decretum die angetragene bedeutung gemacht werden, mit dem beysaz jedoch, dass weder diese noch andere, wirklich bestehenden Anordnungen widersprechende Säze ferner öffentlich gelehret, noch weniger zur öffentlichen Vertheidigung ausgesetzt werden sollen.

Sonnenfelsnek a királynő felszólítására a tortúra megszüntetéséről adott véleménye megtalálható összegyűjtött munkáinak 7-ik kötetében.

Hogy mi volt az, a mi ellen Sonnenfels és vele egyetértőleg József corregens küzdött, csak úgy fogjuk méltányolhatni, ha szemünk elé állítjuk a Nemesis Theresiana határozmányait a tortúra iránt.

A torturáról szóló határozmányokból elég lesz ide iktatni a bevezető részt.

§. 17. Was nun die Peinigungsarten, und diessfällige, Absätze, oder Gradus Torturae anbelanget, da wollen Wir zu Hindanhaltung all-willkührlicher. oder fremder Torquirungsarten hiemit gesetzgebig geordnet haben, dass die Tortur in Unseren königlichen Böhmischen Erblanden auf Art, und Weise, wie selbe derzeit in Unser Hauptstadt Prag üblich, und wovon die Beschreibung sub Nro. 3-tio. beygerucket ist; in unseren Oesterreichischen Erblanden aber auf Art, und Weise, wie solche in Unser Residenz-Stadt Wien in Bebung is, und sub Nro. 4-to. sich beygefügt befindet, für Allgemein gebraucht werden solle.

Aus ersagten Beschreib- und Schilderungen sub Nro. 3-tio, & 4-tio. ist nun abzunehmen, dass in Unseren Böhmischen Landen die Tortur 1-mo. in den Daumstöcken, oder Daumschrauben mit- oder ohne Schlagung an den Daumstock; 2-do. in der Bind- oder Schnürung von vorwärts; 3-tio. in der Folterung mit Aufspann- und Reckung des Körpers auf der Leiter; 4-to. in Anwendung des Feuers gegen den auf der Leiter aufgespannten Körper; dahingegen in Unseren Oesterreichischen Landen 1-mo, in den Daumschrauben mit- oder ohne Anklopf- und, 2-do. in der Bind- oder Schnürung von rückwärts mit einem, oder mehreren, höchstens drey abgesetzten Bänden, 3-tio. in der Folterung, oder Trockenem Aufzug im Luft mit einem, oder mehreren, höchstens drey Absätzen, dann Anhängung der Gewichter bey dem änderten, und dritten Absatz zu bestehen habe. Wobey Wir ernstgemessen befehlen, dass jenen Falls, da Jemand durch alle Grad der Tortur zu peinigen ist, über erstbemeldte Marterarten nicht Solle, noch könne weiter geschritten werden.

Pár év múlva József mint Mária Terézia kományszótársa megindította a nagy actiót.

Azon két okmány, mely József votumát és Mária Terézia előzetes elhatározását foglalja magában, a következőleg szól:

József corregens votuma.

(Államtanácsi levéltár 1476/1775. aug. 12.)

Ich muss bekennen, dass ich in meiner Überzeugung die Aufhebung der Tortur nicht allein für ein billiges und und schädliches, sondern als ein notwendiges Mittel ansehe. Ich wäre also ohne Scheu mit Auslöschung derselben aus der Nemesi Theresiana, vorzugehen, einverstanden. Ich muss aber zugleich eine andere mit dieser nothwendig verbundene Handlung anzeigen, nämlich dass zugleich die

Todesstrafe vielmehr restringiert werde und hinfüro, ausgenommen an im flagrante delicto Eingezogenen oder patenten und eingstandenen Verbrechern, nicht zu vollziehen sei; alle übrigen sollen ad poenas extraordinarias verdammt werden, wozu freilich andererseits andere opera publica eronnen und die Delinquenten ganz anders gehalten werden müssten, da sie jetzt besser dabei sich befinden, als wenn sie frei wären.

Mária Terézia királynő határozata.

(U. o. 1485/1775.)

Ich ersuche den Kaiser, der die Jura studiert hat, noch mehr auf dessen Billigkeit, Einsicht und Menschenlieb trauend, er möge dieses Werk decidieren ohne meine Consilia, da ich es gar nicht verstehe, nur nach denen mehren Stimmen decidieren könnte. Dies verhindert nicht, dass ein oder anderer fremde Rechtsgelehrter noch könnte consultiert werden, wenn dem Kaiser Zweifel über bleiben.*

A József által alakított ad hoc bizottság tagjai voltak: Kressl, Gebier és Löhr államtanácsosok, Sinzendorf, Steinbach, Kronenfels, Haan legfőbb törvényszéki bírák, és Hatzfeld miniszter mint elnök. A bírák mindannyian a tortúra megtartása mellett szavaztak.

A bizottsághoz József a következő három kérdést intézte:

1. Ob die Tortur überhaupt aufzuheben, oder beizubehalten sei.
2. Auf was für Gattungen der Verbrechen die Tortur allenfalls zu beschränken sei.
3. Was für Anderweise Vorsehung im Falle der für gut findenden Aufhebung der Tortur anzuordnen sei.

Ezen bizottság nagy terjedelmű jegyzőkönyve hivatkozik többek közt arra, hogy a tortúrát megszüntették Angliában, Svédországban, Oroszországban és Poroszországban. Úgy látszik, különösen Poroszország példája hatott. Blümegen államminiszter már a tortúra eltörlését ajánlja; de egy pontot mégis kivesz. A mikor t. i. a vádlott beismerte a büntettet, de bizonyos, hogy ő nem követhette egyedül el: lehessen kínozni azon a czímen, hogy büntársait nevezze meg. Hozzáteszi, hogy ez leginkább conspiratiók esetén fontos. Tehát a politikai szempont nyomul előtérbe. József még ezt az egy kivételt sem fogadta el.

Az államtanács elnöke és az ad hoc bizottság tagja, Hatzfeld gróf, az előző tanácskozások alapján elkészítette a kiadványi tervezetet. Mint alábbi szövegéből kitűnik: ez a

* L. Hock: Der Österreichische Staatsrate 44. és köv. 11.

közvetítő álláspontot képviseli s egészben megfelel azon fel-fogásnak, mely a tanácskozás folyamán nyilvánult. Hozzáteszi jelentésében Hatzfeld gróf, hogy miután a tortúra megtartatik, most már igazán el kellene tiltani az egyetemi tanárokat attól, hogy a tortúra ellen beszéljenek.

Hatzfeld javaslata így szól:

Resolutions-Entwurf nach dem voto des Staats-Minister Gr. Hatzfeld.

Die peinliche Frage ist nach Vorschrift des codicis criminalis beyzubehalten, dessen auch sämtliche Länder-Stellen über ihr abgege-benes Gutachten zu verständigen sind. Von nun an aber ist zugleich allgemein anzuordnen, dass in keinem Land zur Tortur ohne Rückfrage mehr fürgeschritten, sondern von den Stellen in jeglichen Fall, wo sie die peinliche Frage nach den Gesäzen zu verhängen fänden, vor-erst das Gutachten anhero abgestattet werden solle. Den Stellen ist dabey noch die besondere Belehrung zu geben, künftighin auf die Tortur in all jenen Fällen nicht mehr anzutragen, wo sie ohnehin auf eine das Leben fristende Strafe auch damals, wan der Delinquent das Verbrechen freywillig eingestanden, ingerathen haben würden.

József ezt a kiadmányt nem fogadta el. Újat készítettett, mely a teljes eltörlést mondja ki. S még itt is beleiktatott a szövegbe néhány határozottabb passust és kifejezést. A saját-kezüleg beiktatott mondatrészeket *cursiv* betűkkel szedették. Ezek is mutatják, hogy József mennyivel radikálisabb gondol-kozása volt mint tanácsosai.

Resolutio Augusta auf den Vortrag der Obersten Justiz-Stelle.

Die peinliche Frage ist, nach dem in mehreren Staaten schon Vorgegangenen Beyspiel, ohne einigen Vorbehalt, allgemein aufzu-heben, dessen sämtliche Gerichts-Behörden *in allen meinen Teut-schen Erblanden mit Einbegrif des Bannats und Gallizien* ohne eine Patental-Kundmachung, zu ihrer nachachtung, zu Verständigen sind. — Es folget hieraus, dass künftig der Richter in criminal-fäilen den Inquisitions-Process damals zu schliessen hat, wen Er nach der der-maligen Vorschrift die genügliche Innzüchten zur Tortur obhanden zu seyne erkennt, und kein anderweits Mittel zur Conviction mehr übrig ist; doch kan bey dem sogestaltigen Schluss der Inquisition durch die schöpfende Finall-Erkänntnuss lediglich eine poena extra-ordinaria verhänget werden, bei deren Ausmessung es auf die jewei-lige Erwegung ankommt, in wie weit die bestehende indicia erheblich befunden worden, und wie solche dem vollständigen Beweiss sich mehr, oder weniger nähren? — Vornehmlich werden derley Inquisiten ob indicia permanentia, die entweder von ihnen selbst nicht abge-lehnt, oder ex officio iudicis inquirentis durch die anderweit erhobenen Umstände nicht entkräftet worden sind, allzeit extraordinarie zu bestrafen, und nach Verschiedenheit, als Sie sich durch derley Indicia graviret finden, auch in der Bestrafung anzusehen seyn.

Bey dieser Gelegenheit will noch untereinstens der Obersten Justiz-Stelle zur nähern Berathung geben, ob nicht auch die Todesstrafe nach und nach, wo nicht gänzlich, doch zum *grösten* Theil aufzuheben, und nur auf die *delicta atrocissima* zu beschränken wäre, unter der Vorsehung, dass in allen Ländern zur angemessenen Züchtigung und Strafe die erforderlichen Arbeiten *ausgewählet*, *Häuser* errichtet, die obhandene erweitert, und daselbst *gegen* die anhaltende *delinquenten* mit solcher Härte und *schärffe vorgegangen werde*, und öffentlich *die Züchtigung* vollbracht werden müssten, damit das öfters wiederholte Ansehen derley Sträflinge den Abscheu und die Erspiegelung in dem publico *mehr er s* würke, *als die Todes-Straffe* und solchergestalten auch die Gesellschaft aus der Arbeit solcher delinquenten *an* noch einigen Nutzen ziehe.
den 23-ten X-bris 1775.

Ezen rendelet fogalmazványa alá írta József sajátkezüleg a következő záradékot, mely az eredetileg az örökös tartományokra szánt intézkedést igazán egy tollvonással kiterjesztette a monarchia egész területére:

(U. o. decz. 23. 1775.)

Es ergehen in consequentia billeter an den Hofkriegsrath, Ungarische, Siebenbürgische, Gallitzische Kanzleyen, an die Hofkanzley wegen dem Banat und dann der Staatskanzley wegen Niederland und Wälsehland.

Ide igtatjuk még az erdélyi főkormányzók egyik rendeletét:

Tapasztalván eő Felsége, hogy még némely helyeken a kínzás (Tortúra) módgyával élnek; méltóztatott is maga az iránt közelebb lefolyt hónap 21-dik napján kelt kegyelmes udvari decretuma által megparancsolni, hogy azzal ezután seholt is, és semminemű szín alatt ne lehessen élni. — Mely kegyelmes rendelkezésének annakokáért következéséül keményen parancsoltatik kegyelmetek által minden Birói Hivatalt viselő személyeknek, hogy ennekutána a már ez előtt a tortúrával akármí szín alatt is élni ne merészeljenek.

Közli: *Dr. Fayer László.*

MODERN MAGYAR ÁLLAMFÉRFIAK.

I. Tisza Kálmán.

I. Tisza Kálmán mint ellenzéki vezér.

Az újabbkori Magyarországnak nem volt államférfia, ki hosszabb ideig állt volna az ország élén, mint Tisza Kálmán és talán nem volt oly államférfia sem, ki oly mély nyomokat hagyott volna hátra Magyarország közéletében. Ebben Tisza Kálmán barátai és ellenségei egyetértenek, bármennyire különválnak is különben nézeteik működése méltatásában. Magyarország újabb történetének egy jó része maradandóan össze lesz kapcsolva az ő nevével s a „*Tisza aera*”, melyről politikusaink annyit beszélnek, kétségtelenül önálló korszakot fog alkotni a történelemben is. Nincs modern magyar államférfiú, kinek működésével foglalkozni tanulságosabb volna.

Tisza Kálmán kétségtelenül születésétől kezdve praedisponálva volt arra, hogy politikus és államférfiú legyen. Ha Lessing elmondhatta, hogy Raphael nagy festő lett volna akkor is, ha kezek nélkül jött volna világra, úgy Tisza Kálmánról is elmondhatjuk, hogy kiváló államférfiú lett volna akkor is, ha soha el nem hagyta volna a geszt-i kastélyt, a melyben 1830. december 16-án született.

A politikai hajlam és képesség benn volt vérében, mikor a világra jött. Bizonyos politikai tehetségek családjában apáról fiúra szálltak, s folyton újból előbukkannak, itt-ott elmosódva, itt-ott különös erővel kifejezve. Ha a Tisza-család XVII. századbeli fejének és a család jelentősége megalapítójának, Tisza Istvánnak, élettörténetét olvassuk, meglepő hasonlatosságot találunk ő és utód között. Ez a Tisza István Rákóczy György fejedelmi udvaránál, hová véletlenül, mint Bihar vármegye

küldötte került, meglehetősen előkelő szerepet játszott, a fejedelem megbízásából több fontos politikai és diplomáciai missiót teljesített nagy sikerrel és ezekért nagy birtokokat kapott, a melyeket csak később veszített el, Barcsay fejedelemhez való csatlakozása miatt. Okos, előrelátó, óvatos és ravasz férfi volt, tele rideg erélylyel és szívós kitartással, önálló concepciói nem voltak, de a közvetlenül előtte fekvő vagy a neki kijelölt czélt ügyesen el tudta érni. Hogy közvetlen utódaira tehetségeiből mi ment át, arról a történelem kevés felvilágosítást ad, de hogy ezek is örökölték tőle valamit, az kitűnik, ha egyébből nem, abból a szívós kitartásból, a melylyel Tisza István elkobzott birtokainak visszaadását egy évtizedekig húzódo per útján ki tudták eszközölni. Tisza Kálmán atyjában, Tisza Lajosban ismét teljes mértékben feltaláljuk a XVII. századbeli Tisza István néhány legfőbb sajátságát. Tisza Lajos a negyvenes években lejátszódott alkotmányos küzdelmekben mint a bihari konservatív párt feje meglehetősen odiosus szerepet játszott. Büszke, gögös és rideg természete daczára szűkebb hazájában oly nagy tekintélynek örvendett, hogy 1837-ben alispánná választották, később, 1841-ben, a bécsi kormány és a megye közt felmerült konfliktusnál, adminisztrátorrá nevezték ki és mint ilyen, fegyveres erővel ugrasztottá szét a megyegyűlést. Nála is ugyanazokat a sajátságokat látjuk. A tetterőt, mely elismerést vív ki birtokosa részére ott is, hol az nem képes magának a szíveket meghódítani, a minden skepticismustól ment rideg erélyt, a nagy eszmék iránti érzéktelenséget, az opportunismust s az óvatosságot a jövő feladatai megítélésénél. »A jelentékeny szónok s államférfi minden sajátsága meg volt benne, — azt olvassuk róla, — »Eminens megfigyelő képességgel, rendkívül átható belátással rendelkezett . . . Minden élethelyzetben személyes méltóságával és rendkívüli önuralmával még politikai ellenfeleinek elismerését is kivívta magának . . .« * Mintha Tisza Kálmánnak egy másik régebbi kiadását látnók magunk előtt. Anyai ágról is államférfiak vére csergedezett ereiben, hisz anyja a Telekiek grófi családjából származott, a mely az országnak többek közt egy oly furfangos és czéltudatos államférfit adott, a milyen volt Apafi minisztere, a hatalmas Teleki Mihály. Ilyformán bizo-

* Lásd B. Reiner: Die Herren von Geszt. A „Pester Lloyd” 1885. márcz. 13—14. számaiban.

nyosra vehetjük, hogy Tisza Kálmán öröklődés útján »meg volt terhelve« sok olyan tulajdonsággal, a mely az államférfiúnak nagy hasznára válhatik, de talán némely ily tulajdonság teljes hiányával is. Megvolt benne mindaz, a mi a kiváló politikai taktikust teszi, de hiányoztak belőle az öntudatos nagy koncepciók; képes volt, parlamenti csatákat megnyerni, de nem volt, vagy csak kevéssé volt képes, a győzelmeket az ország javára, valóban nagy, alapvető alkotásokra kihasználni. Tisza Kálmán ezen tulajdonságainak kifejtéséhez nagyban hozzájárult a környezet is, melyben ifjúságát eltöltötte. Majdnem állandóan Geszten tartózkodott atyja társaságában, ki önmagának reincarnatióját látta ebben a fiában és nagy befolyással volt jellemének kialakulására. Beszélik, hogy Tisza Kálmán hideg, gögös gyermek volt. Nem szerette kortársainak társaságát és játékaiban is csak zsarnokoskodott fölöttük. Tartózkodó és zárkózott természete nem igen volt alkalmas abban az időben sem, hogy jó barátokat szerezzen neki. Ezekben az apró vonásokban, melyeket sok nagy államférfi mutat fel már gyermekkorában, meglehetősen éles körvonalakban rajzolódik le a későbbi miniszterelnök egyénisége. Gondolkodására kétségkívül befolyással volt atyjának elkeseredett küzdelme azokkal szemben, kik a nemzet örök ideáljaiért lángoltak, — hisz apjának adminisztrátorrá történt kineveztetésekor már 10—11 éves volt. Hogy ő akkori gyermekes észjárásával ez eseményekről hogyan gondolkodott, azt nem tudjuk. Előfordul ép az ilyen kemény fából faragott egyéniségeknél, hogy már gyermekkorukban bizonyos önálló véleményre tesznek szert azokkal szemben is, kik hozzájuk legközelebb állnak, de ha ebben az esetben nem így állt volna a dolog, akkor sem lehetne kétségbevonni, hogy eszmevilága nemzeti irányban mozgott. Hisz a geszti kastély légköre mindenképen hazafias volt. Tisza Lajos konzervativizmusa természetesen távolról sem zárta ki azt, hogy minden ízében magyar ember legyen, bár praktikus gondolkozásukra büszke emberek módjára túlságosan megalkudott a körülményekkel, a Tisza-fiók nevelője pedig, Szönyi Pál, szintén csak hazafias szellemet csepegtetett tanítványaiba. Az 1848-iki események azután teljesen magukkal ragadták a Tisza-fiukat is, a mint hogy kevesen vonhatták ki magukat hatásuk alól. A legidősebb fiú László, honvédnek állt be és a moóri csatában súlyos sebeket szenvedett, a második, az akkor 17 éves Tisza Kálmán, gyenge testalkata, de talán egyéni hajlamai

miatt is, inkább a kultuszminisztériumban vállalt szolgálatot. A két fiatalabbik testvér, Lajos és Domonkos még nem vehetett részt a mozgalmakban. Ha ezek az események közbe nem jönnek, talán Tisza Kálmán is minden hazafias nevelése mellett képes lett volna, valamikor adminisztrátori szolgálatokat teljesíteni Biharmegyében, a szabadságharcz nagy izgalmi azonban, melyek Tisza Kálmán életében ép oly korba estek, mikor még meg nem állapodott gondolkodásmódjára sokkal kisebb és jelentéktelenebb események is könnyen és maradandóan hatottak volna, egész más irányt adtak fejlődésének.

A szabadságharcz befejezte után a Tisza-fiúk külföldre mentek, hogy kiképeztetésüket tökéletesítsék. Tisza Kálmán eddigi nevelése a világ nagy eszmeáramlataitól meglehetősen távol mozgott. Egyetlen nevelőre lévén bízva egész oktatása, természetesen, hogy ismereteiben sok volt a hézag, hogy tudományos képzettsége inkább általánosságokban mozgott és mélyebb alapokon fel nem épült. A külföldön, kivált a berlini egyetemen, de magántanulmányok útján is kétségkívül sokat pótolta. Sokat, de nem mindent. Még hosszú miniszterelnöksége alatt is inkább olyan férfiúnak bizonyult, ki eleven, praktikus eszével el tudta találni azt, a mi a pillanatnyi szükségnek megfelelt és ki éles ítélőképességével tisztán látta az egyes intézkedések közvetlen következményeit is, de reformjain meglátszik, hogy sem a dolgok gyökeréig nem tudott hatolni, sem hosszabb időkre, évtizedekre nem tudott építeni. Liberális tanokat szítt magába, de ezek darabosak maradtak és talán mindvégig nem volt egységes, organikus, minden ízében általa is indokolható, megdönthetetlen alapokon felépült politikai felfogása. Kormányzásának elején, kivált az első kiegyezési tárgyalások alkalmával, nem egészen jogtalanul egyenesen tájékoztatlanságot vetettek szemére. Ez nagy részben oka annak is, hogy beszédeiben, a melyekben elsőrangú debatternek mutatkozott, igen gyakran nem volt meggyőző és hogy érvek helyett sokszor csak tekintélyére apellált. Elsőrangú államférfiak beszédeiből rendszeren egész tudományosan felépített rendszert lehet összeállítani, a melynek minden része a másikba kapcsolódik, mert minden része bizonyos a lélek mélyén nyugvó és az élettapasztalatokon leszűrődött egységes alapfelfogásból folyik. Tisza Kálmán elég sokáig volt vezető egyéniség a magyar politikában és alkalma nyílt a kérdéseknek majdnem minden fajtájáról nyilatkozni, de ha beszédeiből egy ily egységes rendszert akarnánk összeállítani, egészen

véve igen vázlatos képet kapnánk, a melyben csak elszórva az egyik vagy a másik rész volna gondosabban kidolgozva. Ez a nagy hiány, mely a Tisza Kálmán egész reformtevékenységén meglátszik, nagy részben tudományos kiképzésének csekély alaposságában bírja okát.

A külföldön látottak aránylag kevésbé éreztették hatásukat Tisza szellemi fejlődésére, s így Tisza államférfim egyénisége majdnem kizárólag a magyar politikai gondolkodás productuma volt. A magyar politikai gondolkodás néhány legfényesebb elemét megtaláljuk benne is: a higgadtságot, mértékletességet és józanságot, a középúton való megmaradást, a doctrinair jelszók iránti érzéktelenséget, a magyar nemzeti szempontoknak következetes előtérbe állítását, a gyakorlati igényeknek az eszmei követelmények fölé való helyezését. Ezek azok a sajátságok, a melyek a magyar nemzetet politikailag nagygyá tették, és talán azok a sajátságok is, a melyek következtében a magyar nemzet eddig úgy a költészet, mint a művészet terén csak elvétve volt képes európai szempontból is nagy alkotást létrehozni. Tisza maga is érezte, hogy ő egész gondolkodásmódjával ide van növe Magyarországhoz, s hogy számára Magyarországon kívül a nagy világon igazán nincsen hely. Talán erre magyarázható bizonyos tekintetben az a nyilatkozata is, a melyet akkor tett, mikor Andrassy Gyulának a külügyminiszterségről való lemondása után azt híresztelték, hogy Tisza lesz utódja. »Olyan vagyok én, — monda, — mint a folyó, melynek nevét viselem. A Tisza Magyarorszában ered és itt is ér véget. Én is Magyarországon kezdtem, itt is akarom befejezni pályámat.«

Mikor 1856-ban atyja meghalt, Tisza Kálmán már ismét pár éve Magyarországon tartózkodott. Atyja a család ősi fészket, a geszt-i birtokot is nem legidősebb fiára, hanem Tisza Kálmánra hagyta, őt tartván fiai közt annak, ki a család nevét legmagasabbra lesz képes emelni. Tisza Kálmán tekintélyes vagyoni ura lett, a mi a politikában nem lényegtelen segéd-eszköz, még a kiváló tehetségeknél sem. Hisz nagyon igaz a Talmud azon mondása, a mely szerint a tehetség gazdagság nélkül olyan, mint a láb czipő nélkül, a gazdagság tehetség nélkül pedig olyan, mint a czipő láb nélkül.

Első szereplésére az 1859-iki Thun-féle protestáns pátens megjelenése szolgáltatott okot, melylyel a protestáns egyház ősi autonómiáját új octroyált egyházi alkotmánynyal akarták helyette-

síteni. Maga a pátens tartalmára nézve szabadelvűbb volt, mint ezt az akkori bécsi államférfiaktól várni lehetett volna, de az egyház régi jogait mégis megnyirbálta s a mi a főszempont, octroyáláson, a »nil de nobis sine nobis« elvének megsértésén alapúlt, úgy hogy elismertetése esetén az adott jogokat bármikor el lehetett volna venni. A protestantismus ügye ezzel egyszerre a nemzet ügye lett s a tiltakozások az egész vonalon megindultak. Az 1860. januárjában tartott debreczeni vásáron a tiszántúli református egyház a hatóságok tiltakozása mellett szintén gyűlést tartott e tárgyban, s ezen a gyűlésen mondta Tisza első nyilvános beszédjét, élesen kikelve a protestantismus és a nemzet ellen intézett merénylet ellen. A beszéd egy csapással országos híre emelte Tisza Kálmán nevét, de felkelte a hivatalos körök haragját is. Röviddel a debreczeni vásár után házkutatást rendeltek el Tisza kastélyában. A házkutatás vezetésével megbízott megyefőnök igyekezett udvariasan eljárni és megkérte Tiszát, mondaná meg neki becsületszávéra, van-e irományai között izgató irat. Tisza igenlőleg válaszolt s átnyújtotta a megyefőnöknek — a pátens szövegét. Később járásbírótság elé idézték, mert debreczeni beszédében ama reményének adott kifejezést, hogy az ország »ilyen és hasonló zaklattatásoktól« a jövőben meg fog kíméltetni. Megkérdezték tőle, hogy mit értett a »hasonló zaklattatások« alatt. »Például azt, hogy ok nélkül járásbírótság elé idézgetnek bennünket,« — válaszolt Tisza.

Másfél évvel később megjelent az októberi diploma, mely új alkotmányt akart Magyarországra octroyálni. Tisza Kálmán ez időben fiatal házas volt. 1860 augusztus havában vette el gróf Degenfeld Ilonát, ki által rokonságba került a magyar arisztokracia néhány legkiválóbb családjával. A politikában általában az ellenzékhez, sőt az ellenzék vezéreihez sorozták s ez oknál fogva nem is kapott meghívót azokra a primási értekezletekre sem, a melyeken az 1861-iki választásokat előkészítették. Mikor a választásokra került a sor, Debreczen első kerülete Tisza Kálmánt küldte az országházba, hol neve már oly tekintélyes volt, hogy a ház Andrássy Gyula gróffal szemben őt választotta meg első alelnökének. Megválasztását rövid beszédben köszönte meg s ez alkalommal rámutatott az országgyűlésre váró feladatokkal szemben elfoglalandó magatartásra is. »Bát-raknak kell lennünk, és mégis óvakodnunk kell a vakmerőségtől; okosoknak és előrelátóknak kell lennünk, de fölöttébb vigyázni egyszersmind, nehogy ezen két, magában megbecsül-

hetetlen tulajdon túlzása által gyáva politikát kövessünk s óvatosságból magunk adjuk fel azt, mit veszélyeztetni nem akarunk.« A bátorságnak és óvatosságnak ellensúlyozására való törekvést megláthatjuk Tisza Kálmán egész pályáján. Közszeplése első éveiben talán a bátorság, később az óvatosság volt a praedomináló vonás benne.

Az 1861-iki országgyűlés történetét nem kell itt előadnunk. Ismeretes, hogy a kérdések lényegére, az októberi diploma visszautasításának és a nemzeti jogok sértetlen helyreállításának és fentartásának szükségére nézve akkor véleménykülönbség nem létezett a házban s hogy csak e vélemény megnyilatkozásának formájára nézve oszoltak a ház tagjai két nagy táborra, a melyek közül az egyik, a felirati párt, egy a felséghez intézendő feliratban óhajtotta kifejezésre juttatni a nemzet kívánságait, míg a másik, a határozati párt, az ország követeléseit egy országgyűlési határozatban akarta összefoglalni, mert szerinte felirat csak megkoronázott királyhoz lett volna intézhető. A felirati párt megelégedett volna az 1848-iki törvények elvi elismerésével, a határozati párt ezen törvények teljes helyreállítását követeteli, mielőtt egyáltalában tárgyalásokba akart ereszkedni.

A történelem szemüvegén keresztül nézve a dolgokat, az ellentétek voltaképen kevésbé jelentősek voltak, mint első pillanatra gondolnók. Az akkori bécsi kormány visszautasította még a feliratot is, — ha csak határozat formájában nyilatkozott volna meg a ház, akkor sem következett volna be semmi egyéb, mint a mi különben bekövetkezett, — a ház feloszlata. De politikailag az ellentétek jellemzőek voltak. A felirati párt, melynek Deák Ferencz bölcs szelleme adta meg irányát, egyesítette magában mindazokat a mérsékelt elemeket, kik hajlandók voltak az elvekben való szilárdságuk mellett a formában mindazt a concessiót megtenni, a mely a kibékülés előmozdítása szempontjából kívánatos volt, kik a *fortiter in re, suaviter in modo* elvét követték, melylyel a politikában annyi üdvös eredményt lehet elérni; a határozati párt ellenben, — bár álláspontjának szigorúan logikus voltát semmiképen nem lehet elvitatni, — a jogok éles hangsúlyozásának merevségét nem igyekezett semmivel sem enyhíteni és ezért gyűlhelye lett a legtúlzóbb elemeknek is. Nem is volt ez a párt sohasem egységes, mert magában foglalta Tisza Kálmántól, ki az Ausztriával való kibékülést őszintén akarta, a kibékülés lehetőségét kereken

tagadó forradalmi velleitásokkal telített Bösözrményi-ig a radikálisabb közjogászok minden változatát.

A határozati párt vezére eleinte gróf Teleki László volt, miután azonban ez még május nyolczadikán tragikus lelki conflictus áldozata lett, Tisza Kálmánra hárult a vezetés feladata. Nem könnyű feladat volt ez. Tisza Kálmánnak parlamenti tapasztalatai még úgyszólván nem voltak, de kipróbált államférfiúra nézve is nagy feladat lett volna, egy oly túlzó elemekkel tarkázott pártot, mely voltaképen a többséget képezte, higgadt, államférfias módon vezetni egy oly ellenféllel szemben, a milyen Deák Ferencz volt. El kell ismerni, hogy e nehéz helyzetben eltalálta a kellő formát és a kellő hangot álláspontjának kifejtésére. Kész államférfiúnak bizonyult az első pillanattól fogva, mikor az országgyűlésbe lépett. Beszédjében kerüli a szenvedélyes hangot s megleégszik azzal, hogy álláspontját s érveit tüntesse fel határozottan és higgadtan, azzal a bizonyos, nála azóta megszokott ridegséggel, mely beszédeinek egyik legfőbb sajátságát képezi. Deák Ferencz talán helyesebben választotta meg álláspontját a kiegyezési kérdések terén és bizonynyal többel járult hozzá e kérdések szerencsés megoldásához, de ha Tisza Kálmán rosszabbul is választotta meg álláspontját, bizonyára jobban nem védhette volna azt meg. Ugyanezt még nagyon sokszor lehet elmondani Tisza Kálmán életében.

A szavazásnál három szóval a felirati párt győzött, mert a határozati párt néhány tagja készakarva távol maradt az üléstől. Ha ez Tisza tudtával történt volna, bizonyítékát képezné annak, hogy a parlamenti taktikában már akkor is az a mester volt, a melynek később bizonyult. El lehetne mondani, hogy végig küzdötte a csatát, de nem merte megnyerni, mert pyrrhusi győzelem lett volna és mert ő reá hárította volna a kiegyezés megghiúsulásának ódiúmát. Most tudjuk, hogy akkor még Deák propositiói alapján sem jöhetett létre kiegyezés, de akkor senki sem hitethette volna el a világgal, hogy a kiegyezési mű nem Tiszáék intransigens magatartásán szenvedett hajótörést. Tisza Kálmán maga különben állandóan tagadta, hogy e manőverről tudott volna s nincs különös okunk szavai valóságát kétségbe vonni. De kétségtelen, hogy ha a szavazásnál a határozati párt győz, Tisza Kálmán e korbéli működése sokkal kevésbé kedvező emléket hagyott volna maga után.

Az országgyűlés feloszlátása után Tisza arra szorítkozott, hogy publicistikai téren képviselje nézeteit. Eleinte a »Magyar

Sajtó« számára írta cikkeit, később ő és elvtársai »Hon« címen maguk alapítottak napilapot s ezentúl Tisza is ebbe a lapba írta »Gesztí levelek« cím alatt érdeklődéssel olvasott közleményeit. E cikkeknek erősségük ugyanaz volt, a mi Tisza Kálmánnak, az államférfiúnak főerőssége: a praktikus élet igényei iránti érzék. Főleg gazdasági tartalmúak lévén, oly körben mozogtak, hol az a gyakorlati szellem, mely Tisza Kálmánt vezette, helyén volt és teljesen érvényesülhetett is. E téren Tisza fogvatkozásai is kevésbé tűntek fel, mint ha más kérdésekkel foglalkozott, mint például néhány évvel később (1865-ben) »parlamentí felelős kormány és megyei rendszer« cím alatt megjelent röpiratában, melyen a nagy conceptiók hiánya meglehetősen meglátszik.

A Schmerling-féle provisórum bukása után megejtett képviselőválasztásokon Tisza Kálmán mint a debreczeni I. kerület képviselője került abba a parlamentbe, a mely hivatva volt az Ausztriával kötendő kiegyezés nagy művét létrehozni. Azok az ellentétek, melyek az 1861-iki országgyűlésen a határozati és a felirati párt közt léteztek, már elenyésztek, Deák és Tisza hívei azonban mégis bizonyos különállást foglaltak el és a »Tigris«-ben külön párthelyiséget is tartottak. Határozottan ellenzéki álláspontot csak a hús tagból álló szélsőbal képviselt. Deáknak körülbelül 180, Tiszának félannyi híve volt. Elvi különbségek most még kevésbé léteztek köztük, mint az 1861-iki országgyűlésen. Tisza Kálmán azonban mégis mindinkább ellenzéki térre szorult, a mi talán politikai hiba volt, oly hiba, melynek következményeitől végre is nem tudott más képen szabadulni, minthogy egész programját cserbenhagyta. Hogy ez miként történt, arra nézve némi felvilágosítást meríthetünk azokból az adatokból, melyek a Tisza s Deák közti ellentétek keletkezésére és fejlődésére világot vetnek.*

Az első összetűzésre az a víta adott alkalmat, mely 1865 június másodikán az országos fagy által okozott károk alkalmából folyt le. Több konkrét természetű indítvány után Tisza Kálmán emelkedett szólásra és sajtóságos módon politikai mozzanatokot vegyített a szóban forgó éppen nem politikai természetű kérdésekbe. Egy fűltanú (Szász Károly) elbeszélése szerint oly keserűséggel és szenvedélylyel beszélt, mint eddig

* Lásd Beksics Gusztáv: A modern Magyarország. A Szilágyi Sándor által szerkesztett „Magyar Nemzet Története” X. kötete.

soha. Vádolta a kormányt, kiterjeszkedett a küszöbön álló osztrák-porosz háborúra s a magyar ifjaknak idegen csatateretkre való elhurczoltatására, végül indítványozta, hogy az ínség alkalmából sürgetni kell az alkotmány helyreállítását, mert máskép a népen nem lehet segíteni. Deák Ferencz e kifejezéseket visszautasította, mivel oly benyomást keltenek, mintha az országgyűlés eddig az elvett alkotmány visszaállításáért semmit sem tett volna, pedig az országgyűlés két felirata erélyesebben és nyomatékosabban követelte az alkotmányt az imént hallott újabb frázisoknál. Tisza hallgatott, de később, mikor mégis szavazásra került a dolog azon felirat felett, mely az ínség dolgában a királyhoz volt intézendő, a vélemények megint megoszoltak, mert a baloldal kifogásolta a felirat azon kitételét, hogy a felség királyi hatalmával intézkedjék. Midőn a király, be sem várva a feliratot, saját kezdeményezéséből intézkedett az ínség elleni védekezés tárgyában, Deák kísérletet tett az ellentétek elsimítására, amennyiben a felirat elküldésére vonatkozó indítványát visszavonta, Tisza azonban tovább is akadékoskodott s határozati javaslat alakjában akarta kimondatni, hogy az ínség elhárításának csak egy biztos eszköze van, t. i. az alkotmány helyreállítása, és csak hosszas rábeszélések után mutatkozott hajlandónak indítványa visszavonására. A szerencsétlen kimenetelű osztrák-porosz háború után ez ellentétek még fokozódtak, mert míg Deák most is régi álláspontjához ragaszkodott, a baloldal vérszemet kapva azt hitte, hogy a beállt válságos időben több engedményt is ki lehet csikarni. Ezek az ellentétek az Ausztriával kötendő kiegyezés előkészítésére kiküldött 67-es bizottságban és ennek 15-ös albizottságában is kifejezésre jutottak. Már a 15-ös albizottságban Tisza szemben Deák javaslataival önálló indítványt nyújtott be a közös ügyekről. Végleges szakításra azonban csak később került a dolog, mikor Tisza a háború után újból egybegyűlt képviselőházban kifogásolta Deák azon indítványát, hogy a 67-es bizottság folytassa tárgyalásait és azt akarta, hogy az alkotmány tényleges helyreálltáig a 67-es bizottság függessze fel tanácskozásait. Az indítványt a ház nagy többséggel elvetette, mire Tisza visszavonta a 15-ös albizottság kisebbségének javaslatát és a 67-es bizottság további tárgyalásaiban többé aktív részt nem vett. Később azonban, mikor e kérdések a házban kerültek megvitatás alá, újból önálló indítvánnyal lépett fel, mely közjogi tekintetben még eddigi javaslatainál is radikálisabb

volt. A különbség azon álláspont között, melyet Deák később törvénybe iktatott és Tisza álláspontja között lényegében arra vezethető vissza, hogy Deák a közös ügyeket a két állam népeinek intézésére akarta bírni, míg Tisza nem ismert el Ausztria és Magyarország közt közös ügyeket, úgy, hogy felfogása szerint az országgyűlés a közös ügyek dolgában csak a királylyal érintkezett volna. Deák felfogásának érvényesíthetése határozottan ahhoz az előfeltételhez volt kötve, hogy Ausztriában teljes alkotmányosság létezzék, aminek megvoltak a maga igen nagy előnyei, de — mint éppen napjainkban érezhető — a maga veszélyei is; Tisza felfogása szerint viszont Ausztria belviszonyai bennünket teljesen közömbösen hagytak volna és feleslegessé vált volna a delegáció és a közös kormány is.

Ha most visszatekintünk azon kor mozgalmaira, kétségkívül nem egy érvet lehet felhozni Tisza Kálmán álláspontja mellett, bár az országnak nem volt oka megbánni, hogy Deák Ferencz bölcs tanácsát követte. A hiba nem is magukban a Tisza által képviselt nézetekben rejlett, hanem abban, hogy ezen kérdésben, a melyben az az alapelvű nézetre nézve csak egy vélemény uralkodott, egyes részletek miatt nézeteltérések léteztek. Tisza Kálmán — úgy látszik — nyolcz évvel később maga is belátta, hogy az ilyen közjogi akadékoskodások és követelődzések mennyire terméketlenek és haszontalanok, a mikor egész programját egyszerűen eldobta magától, mint valami felesleges terhet. Azzal, hogy ezt nem rögtön a kiegyezés megkötésekor tette, első ízben gyakorolt évtizedekre, hatásaiban még ma is érezhető befolyást a magyar politikai életre, — még pedig nem a legüdvösebb módon, — mert senki többel hozzá nem járult ahhoz, hogy a magyar országgyűlés pártjai közjogi elvek szerint csoportosuljanak, mint éppen Tisza Kálmán. Ha kevésbé hajthatatlannak mutatkozik 1867 előtt, tán létrejöhetett volna az a kormányképes ellenzék, a melyre minden parlamentáris államban okvetlenül szükség van.

Soknak fel is tűnt, hogy egy oly praktikus, óvatos, a célszerűségi szempontok iránt eleven érzékkel bíró fő miként tévelyedhetett el egy ily terméketlen politikai irány ösvényére. Rosszakarói még azt is ráfogták, hogy azért lépett át az ellenzékre, mert a Deák-párt kiváló nagyságai között kevésbé érvényesülhetett volna. Ez azonban kétségtelenül üres ráfogás. Az első ellentétek Tisza és Deák közt már felmerültek volt, a mikor még mindig nyíltan arról beszéltek, hogy az első

kabinetet Deák és Tisza híveinek koalíciójából kell megalkotni. A későbbi fejlemények pedig megmutatták, hogy Tisza a Deák-párt kiváló kapacitásai között is megállta helyét és el tudta ismereteni tekintélyét. Készünkéről sokkal természetesebb okokban szeretnők keresni Tisza ellenzéki állásfoglalásának nyitját. Első fellépésétől kezdve az ellenzék magáénak vindikálta őt. Azok a tiszántúli kálvinisták, kik első ízben adtak neki alkalmat a nyilvános szereplésre, majdnem kizárólag az ellenzékhez tartoztak, a mint hogy még ma is ezek szolgáltatják a legnagyobb contingensét a függetlenségi pártnak. Mikor az országgyűlésben megjelent, Összes eddigi összekötéseinél fogva azok körében foglalt helyet, kik a közjogi radikalizmusnak hívei voltak. Mi természetesebb minthogy ezeknek a köröknek befolyása őt is arra bírta, hogy a közjogi kérdésekben radikálisabb húrokat pengessen? Inkább azon lehetett volna csodálkozni, hogy ha ez a bihari »vastagnyakú kálvinista« a jobboldalon foglalt volna helyet, szakítva mindazokkal, kik természetes körét képezték. De mindez nem változtat azon, hogy politikája ez időben nem mozgott abban az irányban, a melyben mozgott volna, ha ő maga bepillanthatott volna a jövőbe; nem volt tehát helyes az ő szempontjából sem.

A mint a dolgok alakultak, Tisza odaszorult az ellenzéki vezér szerepkörébe. A kiegyezés létrejött és neki nem maradt egyéb hátra, mint állandó ellenzékot szervezni abból a »balközép«-ből, a mely az ő vezérlete alatt oly súlyos támadásokat intézett a kiegyezés ellen.

A kiegyezés kérdésében, a közjogi felfogásokban való eltérés különben úgy szólván az egyedüli különbség volt a Deák-párt és a balközép közt, sőt ez is inkább árnyalati, mint elvi különbség volt. A viszonyok nálunk azon időben sajátságos módon igazolták d' Haussonville szellemes mondását: *Dans nos Parlements les extremes se rapprochent plus facilement que les nuances ne se fondent.* A mikor a balközép és a Deák-párt csak egy és ugyanazon felfogás két árnyalata volt, mindinkább távolodtak egymástól, mikor mindenik a maga útján haladva tovább valóságos elvi ellentétek képződtek köztük, nagyobb nehézség nélkül egyesültek. A belügyi reformok tekintetében Tisza és Deák hívei közt alig voltak különbségek, és ezt sajnálnunk kell, mert ha ily különbségek léteztek volna, pártviszonyaink alakulására a közjogi mozzanatok kevésbé kizárólag gyakoroltak volna döntő befolyást, mint a hogy ezt, nagyrészen Tisza Kálmán

akkori állásfoglalásának következtében tényleg tették. A hiba különben nem egyedül Tisza Kálmánt terheli, sőt a balközép akkori állásfoglalásán még sokkal nagyobb mértékben meg látszik Ghyczy Kálmán skeptikus egyéniségének befolyása. Azok a rendesen igen fényes elmék, a melyek nem képesek határozott politikai magatartást elfoglalni, mert éppen elméjük finomságánál fogva soha sem tudnak szemet hunyni a minden kérdés elintézésénél felmerülő árnyoldalak előtt, (hisz minden szempontból kielégítő, tiszta megoldás vajmi ritkán lehetséges egy politikai kérdésben), majdnem ugyanannyi bajt okoznak a politikában, mint a politikai tudatlanság. Mint az adomabeli zsidó vőlegény, ki a neki szánt menyasszony számos előnyeiről a lehető legalaposabban győződött meg és végül mégis visszalépett a partie-től azzal az indokolással, hogy: »nem tetszik nekem az orra«, az ily kiváló szellemű férfiak is hiába győződnek meg valamely reformalkotás fényes előnyeiről, — egy kis szépséghiba elegendő arra, hogy őket az ellenzékieskedésbe kergesse. Tisza Kálmán nem tartozott ezen skeptikus államférfiak közé, az ő magatartására más okok gyakoroltak befolyást, de Ghyezy Kálmán, ki vele a balközép vezetésében megosztott, tényleg ily okoknál fogva gyakorolt befolyást a balközép állásfoglalására és talán Tisza Kálmánra is.

Hogy a balközép túlzásokba nem esett, hanem megmaradt közjogi középpártnak, az nagyrészt Tisza érdeme. Így, mikor 1868 elején »demokrata« jelszavak alatt pár kétes existenzia Kossuth Lajos czégére alatt forradalmi mozgalmakat és komoly zavarokat kezdett szítani, Tisza Kálmán volt az első, ki latbavetette tekintélyét ezen törekvések ellen. Az 1867-ik év végén pedig Tisza mérsékelt magatartása egyenesen viszályt teremtett a balközépben, a mennyiben Tisza Kálmán néhány hívével együtt belement a delegatiókba, míg pártjának több másik tagja Jókai vezérlete alatt a delegatiók tárgyalásaiban való részvételt elvileg perhorreskálta s delegatussá való megválasztását nem fogadta el. Ez időben Tisza Kálmán »Hazánk« czímen önálló lapot is alapított a Jókai nézeteit képviselő »Hon« ellen. Nemsokára azonban Tisza Kálmán, — bár hívei e kérdésben pártjának többségét képezték, — engedett és felhasználta az első alkalmat arra, hogy a delegatióból kilépjen, a mire a közös kormánynak »birodalmi kormányként« való elnevezése szolgáltatott okot vagy ürügyet, sőt egy híressé vált nyilatkozatban, az u. n. bihari pontokban, újból a delegatió eltörlésének szük-

ségét hangoztatta. A balközép azóta a delegációba való belépést nyílt kérdésnek tekintette, tényleg azonban sohasem fordult elő, hogy a balközép egy tagja a párt fennállása folyamán delegatusi megbízatást elfogadott volna. Az ellentétek a balközépen a radikálisabb és mérsékeltebb közjogászai közt így ismét elsimultak, de később is ismételten felszínre kerültek és mindig Tisza volt az, ki a mérsékeltebb álláspontot hangoztatta. Különösen kitűnt ez az 1869-iki választások küszöbén, mikor a balközép néhány túlzó tagja a szélsőballal való szövetkezést, vagy legalább is szorosabb fegyverbarátságot kívánta. Akkor is Tisza Kálmán ellenezte leginkább e tervet s neki köszönhető, hogy a balközép nem koozeledett még sokkal inkább a szélsőbal felé.

De mérsékelt álláspontja daczára sem akadályozhatta meg Tisza azt, hogy pártjának közjogi programja mind radikálisabb szint ne öltön, hisz ez az ellenzéken lévő középpártok rendes sorsa. Az 1868. április havában felállított balközépi programra még csak a közös kormány, a közös hadsereg és a delegáció eltörlését kívánja, a balközép 1869-iki választási programja már az ország pénzügyi és gazdasági függetlenségét, nevezetesen a kereskedelemi és vámszövetség megszüntetését és Magyarország függetlenségének diplomatiái elismertetését is sürgeti. Ha már ez a programban való elvi távolodás szélesítette a balközép s a Deák-párt közötti űrt, még sokkal többel járult hozzá ehhez az a személyes animozitás, a melylyel ez időben minden parlamenti harcot megvívta. A magyar politikai életnek mindenha egyik nagy hibája volt, hogy az elvi vitákat személyes térre helyezték át, s hogy az egymás elleni harcban nem igen válogatták meg a fegyvereket. A hetvenes évek elején pedig a rendesnél is mérgesebb volt a pártok közti ellentét s a rendesnél is forróbb a parlamenti légkör. A felelősség ezért nem kis mértékben terheli magát Tisza Kálmánt is, ki az ellenzék legelső sorában küzdött és támadásaiban mértéket nem igen ismert. Van némi tragikus vonás abban, hogy alkotmányosságunk kezdete után Tisza Kálmán volt az első ellenzéki vezér, ki alatt az ellenzéki támadások túllépték kellő határukat, s hogy azután az ő bukását is ugyancsak az ellenzéki támadásoknak egy ilyen elfajulása idézte elő. De ha a formában gyakran mértéket nem tartott, politikai programját illetőleg igyekezett, minden túlzástól tartózkodni, valószínűleg oly célból is, hogy kormányképes maradjon.

Nem lehet feladatunk a hetvenes évek elején lefolyt poli-

तिकai küzdelmeknek csak vázlatos képét is adni. A politikai helyzet akkor sok tekintetben hasonló volt ahhoz, melyet pár évvel ezelőtt a Bánffy-kormány alatt láttunk. Akkor is főleg három párt állt szemben egymással és a középpártot akkor sem választották el áthidalhatlan ellentétek a kormánypárttól. Akkor is a személyes térre vitt támadások mérgeztették el a politikai atmoszféraét annyira, hogy friss, életerős fejlődés benne lehetlenné vált. Akkor is a korrupció-hajhászás volt az ellenzék legfőbb kedvtelése és leghatékonyabb fegyvere, akkor is összeférhetlenségi hajszákkal gyengítették a kormány és pártjának tekintélyét, akkor is a választási visszaélések, melyeket Lónyay miniszterelnöknek 1872 óta oly gyakran szemére hánytak, élesztették legfőképpen az ellenzék gyűlöletét a kormány ellen, akkor is a fúzió látszott egyedüli gyógyszernek az elfajult parlamenti helyzet szanálására. Mindkét esetben végűi nagy közgazdasági kérdések játszottak bele a pártok közti küzdelmekbe, azzal a különbséggel, hogy az a szerep, melyet a hetvenes évek elején az ország pénzügyeivel összefüggő kérdések töltek be, a kilenczvenes évek végén az Ausztriával való kiegyezés kérdése ment át. Sőt az analógia-keresést odáig vihetjük, hogy az 1875. és az 1899. évi fúziókkal kapcsolatban létrejött kabinetek majdnem egy és ugyanazon a napon mutatkoztak be a Háznak: az 1875-iki Wenckheim-kabinet márczius 3-án, a Széll-kabinet márczius elsején. Nem érdektelen a viszonyoknak ezen hasonlósága Tisza Kálmán politikai pályafutásának szempontjából sem, hisz ugyanolyan viszonyok, a milyenek őt a hetvenes években hatalmának tetőpontjára juttatták, a kilenczvenes évek végén politikai befolyásának utolsó romjait is elpusztították. A fúzió gondolata nem Tisza Kálmánban született meg először. Bár az 1872-iki választások redukálták pártját, talán még oly időben is remélte, hogy dicsőségesen, mint egy ellenzéki párt győzelemre jutott vezére fog a miniszteri bársonyszékbe beülhetni, a mikor a Deák-pártban és magában a balközépben is mindinkább növekedett azok száma, kik az egyedüli mentő-gondolatot a balközép s a Deák-párt egyesülésében látták. Ha azonban egyideig táplálhatta is azt a reményt, ki kellett ábrándulnia belőle, mikor saját pártja is bomlásnak indult. Már 1872-ben észlelhetők bizonyos eltérések Tisza és Ghyczy közt, mert az utóbbi mind közelebb jutott a fúzió gondolatához, míg Tisza őt még e térre követni nem akarta. 1873 nyarán Tisza is tett ugyan lépéseket a Deák-párttal való egyesülés felé, de

még ekkor is nem a fúzió, de a coalitio eszméje lebegett előtte. »Eljöhet az ideje a coalitiónak«, — írja egyik küssingeni levelében, — »de két feltétel alatt. Először érvényre kell juttatni általa elveink egy részét. Másodsor fenn kell tartani nyíltan a jogot a többinek keresztülviteléhez«. Ghyczy nem maradt meg az ilyen akadémikus értékű kijelentéseknél, hanem 1873 végén egy körülbelül 25 tagból álló középpártot alapított, márczius elején, a Szlávy-kabinet bukása után pedig, mint pénzügyminiszter belépett a kabinetbe is, melynek elnöke Bittó István lett. Tisza, kit a miniszterválság megoldása előtt a király szintén kihallgatáson fogadott, ekkor még vonakodott elveit akár csak ideiglenesen is feladni, pedig az ország vezető egyéniségei akkor már belátták, hogy a pártviszonyok gyökeres gyógyulása más úton nem képzelhető. Az 1874. év őszén még egy utolsó rohamot intézett a teljesen elernyedte és önmagában meghasonlott Deák-párt és az abból kikerült kormány ellen, de akkor már meg volt érelve benne az az elhatározás, hogy közjogi elveinek felfüggesztésével a kormány hívei sorába fog lépni. Az általános költségvetési vita folyamán, egy 1875 február 3-án tartott nagy beszédében ezt nyíltan kifejezésre is juttatta. Elhatározását az ország helyzetével indokolta, mely akkor tényleg úgy pénzügyileg, mint politikailag a lehető legkedvezőtlenebb volt. A múltra vonatkozólag teljes önérzettel kijelentette, hogy sem ő, sem pártja nincs azon meggyőződésben, hogy az út, a melyen eddig haladtak, rossz lett volna, s hogy ezért nincs is szándékukban elveiket megtagadni vagy megváltoztatni. De mivel az uralkodó párt az ország ügyeit sem anyagilag, sem szellemileg előbbre nem tudta vinni, s mivel az új pártalakulás szükségéről való meggyőződés általánossá vált, Tisza is elismerte, hogy valamit tenni kell és ennek ő csak egy módját látta: »Ne azt kérdezzük egymástól, mi a nézetünk a jövő kérdései felől, de kérdezzük egymástól azt, mi a nézetünk a mostani égető nagy kérdések közt«. Ezzel a beszéddel Tisza Kálmán félreismerhetetlenül kifejezésre hozta, hogy együttműködést kíván a Deák-párttal. Miután erre nézve megtette az első lépést, nyugodtan várhatott; a többi lépést, mely a teljes egyesülésig szükségessé vált, a Deák-párt tette meg. A minisztérium beadta lemondását, a fúzió létrejött és épen egy hónappal Tisza Kálmán nagy beszéde után, 1875 márczius 3-ikán, már a Wenckheim vezérlete alatt létesült új kabinet mutatkozott be a háznak. Ennek a kabinetnek belügyminiszteri minőségben tagja volt Tisza Kálmán is.

Nem kerülhetjük ki, hogy Tisza Kálmán életének ezen legnevezetesebb fordulójánál mélyebben bele ne menjünk azon indokoknak vizsgálatába, a melyek akkori sokat megtámadott állásfoglalására döntő befolyással voltak. Nem tartozunk azok közé, kik a politika terén minden eltérést a régebben hangoztatott s esetleg tévesnek fölismert elvektől mint halálos bünt kárhozzáttnak és anathemával sújtanak. Igaza van Simonyi Ernőnek, kire február 3-iki beszédében maga Tisza Kálmán hivatkozott, a mikor azt mondta, hogy a haza érdeke fölötté áll a párt érdekének és hogy nincs abban semmi lehetetlenség, hogy valaki, ki meg van győződve, hogy rossz az az út, a melyen eddig járt, pártállását megváltoztassa. Hisz nap-nap után előfordul, hogy irodalmi, aesthetikai vagy művészeti kérdésekben egész felfogásunk, ízlésünk megváltozik és ebben soha senki nem lát kifogásolni valót, csak ha valaki politikai nézeteit változtatja meg, panaszkodunk rendesen elvtelenségről, hitehagyottságról. Mintha a politikában léteznék az a csalhatatlanság, a melyet sehol, semmiféle téren nem vagyunk képesek megtalálni. A következetesség egymagában ép oly kevésbé erény, a mint a következetlenség egymagában még nem bűn, mindkettőnek *indokait* kell kutatnunk, ha erkölcsi szempontból bírálat tárgyává akarjuk tenni.

Ha Tisza Kálmán 1875-iki frontváltoztatásának indokait kutatjuk, el kell ismernünk, hogy ilyeneket bőségesen felhozhatott eljárásának igazolására. Kétséget nem szenved, hogy a pártalakulás a magyar parlamentben 1867 után nem folyt le úgy, a mint ez az ország nagy, maradandó érdekei szempontjából kívánatos és szükséges lett volna és hogy ez a hibás pártalakulás lehetetlenné tette az egyes kérdéseknek tiszta, elvi alapon való eldöntését. Maga Ghyczy Kálmán, kit pedig ez állapotok előidézésében jelentékeny felelősség terhel, 1875 elején, igen helyesen, reámutatott arra, »hogy míg a kormánynak attól kellett tartania, hogy az ellenzék megingathatja a közjogi alapot, a melyen az ország jövője nyugszik, gyökeres reformtervekkel nem léphetett fel, mert ezek a közjogi ellenzék kezébe az izgatás fegyvereit adhatták s a kormányt a választásoknál megbuktathatták volna«.¹ A parlamenti váltógazdaság behozatalára gondolni sem lehetett, a meddig minden kormányválság egyúttal mélv közjogi átalakulásokat vont volna maga után s

¹ L. Beksics i. műve, 677. 1.

Tiszának be kellett látnia, hogy az összes mérvadó tényezők, első sorban maga az ország is, idegenkedni fognak attól, hogy a hatalmat az ő kezébe tegyék le, a meddig ez egyértelmű volna a nagynehezen elsimított közjogi válság újabb felidézésével. A közjogi radicalismusnak politikai improductivításáról Tisza Kálmánnak ezen időben már igen tiszta fogalmai lehettek és ha ebből a szempontból nézzük a dolgokat, akkor Tisza Kálmánnak, mint gyakorlati államférfiúnak, kisebbik bűne volt az, hogy 1875-ben rátért a gyakorlati politikusok szemében egyedül helyes alapra, mint az, hogy 1867 után a közjogi akadékoskodások terére szorította magát. De eltekintve ezen szempontoktól, az az állandó deficizit, a melylyel az akkori kormányok megküzdeni képtelenek voltak és azok a belső viszályok, a melyek a Deák-pártra nézve egyenesen lehetetlenné tették, hogy fontos, elvi jelentőségű kérdések elintézését még csak meg is kísérelje, szintén igen súlyos indokokat képeztek arra, hogy valaki elveinek egészben vagy részben való feláldozásával lelkiismereti áldozatot hozzon az ország nagy érdekeinek, ha ez az áldozat a bajok orvoslásával kecsegtetett.

És mégis, daczára azon igen súlyos indokoknak, a melyeket Tisza Kálmán akkori pártváltoztatása mellett fel lehet hozni és daczára annak, hogy e lépése az országra nézve csak haszonnal járt, érzékenyebb erkölcsi felfogás mellett sok kifogásolni valót találunk eljárásában. A nyílt és őszinte eljárás az lett volna, ha Tisza Kálmán nyíltan beismeri, hogy 1867 óta helytelen utakon járt, a mint hogy ezt később beismerte, nem ugyan szavakkal, hanem egész politikájával, mely a balközépi politikával majdnem az egész vonalon homlokegyenest ellenkezett. Ámde Tisza Kálmán az irányváltozást nem ismerte el, sőt február 3-iki beszédében egyenesen tiltakozott az olyan feltetés ellen, mintha elveit fel akarná adni és hangsúlyozta, hogy nincs meggyőződve azon alap helytelenségéről, melyen pártja megalakult és hogy elveinek megtagadását senkitől sem követeli, sem magától nem követelteti. De ha viszont elfogadjuk azt a magyarázatot, melyet Tisza Kálmán adott azon feltételekről, melyek mellett a fúzióba belement, ha elfogadjuk, hogy ő elveit nem adta fel, csak más, imminensebb feladatok érdekében felfüggesztette megvalósításukra irányzott törekvéseit, akkor — ha ezen állítása komoly lett volna — el lehetett volna tőle várni, hogy hosszas kormányzása alatt legalább egyben-másban igyekezni fog 1875-ig elfoglalt álláspontját megvalósítani vagy ahhoz

közeledni. Ezt azonban soha meg nem tette. Nem maga a fúzió elítélendő, de az az ellenmondás, a mely Tisza Kálmán-nak a fúziót megelőző nyilatkozatai és későbbi magatartása között fennáll és a mely azt a benyomást teszi, hogy eljárása nem volt egyenes. Mert vagy el volt már szánva 1875-ben későbbi politikájára, és akkor nyilván másképen beszélt, mint a hogyan gondolkozott, csak hogy a kormányra való átlépésének szebb formát adjon, vagy igazán meg volt győződve arról, a mit mondott és akkor nem lett volna szabad régebbi elveit oly teljesen nem létezőknek tekinteni, a mint hogy ezt tényleg tette. Teljes szigorúsággal szemlélve tehát a dolgokat, nem lehet egészen felmenteni Tisza Kálmánt azon vád alól, hogy nem pusztán az elvekre és az ország nagy érdekeire való tekintetektől vezettette magát, a mikor a fúzióba belement. Ő maga sem volt képes a régebbi s újabb magatartása közötti ellentéteket teljesen kielégítően kimagyarázni. Sőt ezt meg sem kísérelte s midőn egy ízben Helfy Ignác ez ellentétekre reámutatott, Tisza Kálmán némi cinismussal egy kedvűen azt válaszolta: »Hogy a tisztelt képviselő úr saját szavaimat idézte ellenem, arra csak annyit jegyzek meg, hogy ha ilynemű idézetekben kedvét leli, lesz alkalma ebben magát jövőre még többször is gyakorolni«.

A fúzió különben eljuttatta Tisza Kálmánt arra a helyre, mely minden államférfiú törekvéseinek főcélja és képességeinek próbaköve. Miniszteri és kormányelnöki tevékenységét egy későbbi cikkben fogjuk méltatni.

Dr. Gratz Gusztáv.

SZEMLÉK.

Magyar szépirodalmi újdonságok.

Karácsonyra tartogatja nálunk a portékáját író és kiadó is. E tájt vetik újdonságaikat piacra, mert számítanak arra, hogy az emberek ilyenkor sok mindenre vesztegetik a pénzüket, s könnyelműségük oly fokra hág, hogy talán még könyvet is vesznek. Innen van, hogy az ünnepi vásáron, mondhatni együtt látjuk, a mi jót-rosszat az év termelt, s ez az idő kiválóan alkalmas körülnézni, milyen is volt az aratás.

A következőkben a most elmúlt karácsony néhány újdonságával akarunk foglalkozni, s megpróbáljuk olvasmányainkból levonni a tanulságot.

Csupa ismert névvel találkozunk a művek címlapján: a Jókai, Mikszáth, Herczeg, Eötvös Károly, Endrődi, Thury, Gárdonyi, s Molnár Ferencz nevével.

Mit nyújtanak? Szerzőségüknek régi arczatát, írói mesterségüknek és művészetüknek ismert fény- és árnyoldalait-e, vagy új vonásokat is? Mutatkozik-e valamelyes fejlődés bennük s jelentenek-e új műveik valamit a magyar szépirodalom fejlődésére?

Kezdjük Jókain, az ősz vezéren, az uralkodó patriarchán. Ott áll még mindig, mint irodalmunk egének középponti napja. Pompázik, ragyog, hevít, elragad s elkápráztat, elvakít. A következő elbeszélő nemzedék kilencztizedét óriás vonzásának körében tartotta. A kisebb és bágyadtabb csillagok ma is körülötte keringenek, körülte futják pályájukat. Még nem rég jaj volt annak, a ki új pályát próbált; a kisiklás, a lehanyatlás a népszerűtlenség, olvasatlanság s feledés sötét mélységeibe majdnem bizonyos sorsa volt. Mert Jókai tüneményes egyénisége erényeivel és nem kisebb hibáival oly mély és végzetes hatást gyakorolt az olvasóközönségre, ízlésére, gondolkozására és hajlamaira, hogy az írók legnagyobb része kénytelen volt tárgyban, modorban és felfogásban ehhez az uralkodó közízléshez alkalmazkodni, ha egyáltalában számot tartott a tetszésre. Jó szerencse, hogy ma már

akad olyik, a ki nem tart rá számot, hanem makacsul megy a maga útján, a maga tehetségének vezérlete alatt, a maga igazsága felé.

Jókai Mór új regénye az *Egetívó asszony szív** java idejére emlékeztet. Ezzel egy szóval sem mondtuk, hogy nem mutatja ugyanazokat a foltokat, a melyeket a kritika kormos üvegével fegyverzett szem írói egyénisége napján hamar felfedez. Ez az új mű is elhajol, míg lélekzetvétel nélkül olvassuk; furcsa gondolatokra, fejcsóválásra késztet, ha egyszer leteszszük a kezünkől, s tűnődni kezdünk.

Tárgya történelmi, a kétszáz év előtti Debreczen korából való. Meséje gerinczét régi családi levéltár szolgáltatta. Az erre vonatkozó aktákat, ha jól tudjuk, Széll Farkas, a magyar régiségek buzgó barátja halászta ki, s ő bocsátotta Jókai rendelkezésére, hogy az eltemetett történet a régi fakó írásokból a költő szárnyaló képzelete segítségével új és színes eleveenségre támadjon fel.

Meséje röviden ez: Baranyi Miklós, a kuruczok vitéz hadnagya beleszeret a debreczeni utolsó görög, a dúsgazdag, vén Ungvári Anasztáz leányába, Katalinba, s a leány gyermekkori játszótársa, viszonozza szerelmét. Az öreg sem akadály, sőt jó szemmel látja a viszonyt, nemcsak leánya iránt való szeretetből, hanem egy kis számításból is. Nagy gondot okoz neki Debreczen város tanácsa, ezt akarja az ifjú révén kijátszani. Egykor tíz nehézsákú görög letelepedését engedte meg a város, azzal, hogy haláluk után vagyonuk rá háramlik. Kilencz már meghalt, most Ungvári nagy vagyona is Debreczené, ha nem tud valami kibúvót. De talál ilyent. Bizánczi szentéiben úgy sem hisz már, kitér hát a kálvinista hitre Miklós segítségével, mert más debreczeni nem vállalkozik a keresztapaságra. Így most debreczeni polgár, a ki szabadon rendelkezhetik vagyonával. A két szerelmes egyesül, bárhogyan fondorkodtak is ellenük a kálvinista Róma jezsuitái. Azt hiszszük, hogy mint a mesében, most is tiszta boldogságban élnek, ha meg nem haltak, de a költő leleménye csak most kezdődik. Miklós a kurucz táborban hirtelen arcot vált, iszákos, kártyás, házsártos, durva katonává lesz, a ki most már egy-kettőre elveszti a türelmét és eszét, ha feleségét hírbe, vagy debreczeniesen „zavagy”-ba hozzák. Pedig ez hamar megesik. Mányoki Ádám, a hű es festő, a ki a szász király udvarából menekülni volt kénytelen, mert a drezdai polgármester fiát egy kis szerelmi pörpatvar nyomán meg ölte, Debreczenben ismeretlenül patikáriuskodik, de híre megy művészetének s lefesti a Baranyi házaspárt. Katalin képén azonban csonka, befejezetlen marad a kéz, mert a festőt modelljének szépsége arra ragadja, hogy szerelmet valljon neki, a miért az erényes nő kiüzi házából. A visszautasított szerelmes most úgy áll bosszút, hogy

* *Egetívó asszonyszív*. Történelmi regény. írta Jókai Mór. Révai Testvérek kiadása, Budapest 1902.

ott kapatja magát éjjel a férj távollétében a Baranyi-házban, s a puritánkodó előljáróság, se szó se beszéd, őt is, Katalint is börtönre veti. Ki van mondva rájuk a halálos ítélet, de a festő szökéssel, Katalin pedig úgy menekül, hogy nemsokára gyermeket szül, s Debreczen most már hisz abban, hogy várandós állapotában csak nem hajlott szerelmi kalandokra. Bírái hisznek benne, csak — csoda elmondani — férje nem. Egyszerre megtörtént köztük a szakítás. Miklós ellabanczosodott pápista lett, s hadat vezetett Debreczen ellen, hogy feleségét kiszabadítsa. De felesége elfordul tőle, hogy megtagadta hazáját és hitét. Több sem kell Miklósnak. Ha a nő elválik tőle, ő azzal fizet, hogy megtagadja az újszülött törvényességét. A regény további folyama azután Katalin harcza a kis Miklós törvényességének elismeréséért, férje, Debreczen, az egyház, mindenki ellen. Bizonyító adatok végtelen halmazának gyűjtésében, világi és egyházi bíróság előtti pörlekedésben telik el élete, de az „egetvivő asszonyszív” végre is diadalt arat: az egyházi törvényszék agnoskálja az ifjabb Miklóst Baranyi Miklós fiának, mert felserdült korában szakasztott mása annak a képnek, a melyet Mányoki egykor atyjáról írt. Az anya most már boldogan hunyhatja le fáradt szemét, megérvén férjének bűnhődését is, többszöri boldogtalan házasság gyehennatüzén.

E cselekmény logikája, sajnos, nem egy helyen erősen sántít, mert gyenge pszichológiával van megokolva. Fennakadunk először Miklós hirtelen fordulásán, rögtön házassága után. Itt Paulusból lesz Saulus; az Idealismus köntöse, a melylyel a költő addig ugyancsak felcizcomázta, egyszerre ok és átmenet nélkül, lefoszlik róla, hogy komizságának meztelenségében álljon előttünk. Vagy előbb nem lehetett olyan, a minőnek a költő festette, vagy most nem olyan. Hová lett mindennel daczó szerelme, ha egy ostoba mende-mondára, a milyennel azelőtt számtalan névtelen levél és pasquilus hiába tette próbára, elveszti hitét Katalinban? Mit szólunk ahhoz, hogy a mikor meghallja, hogy neje, életét mentendő, kénytelen lesz „eklezsiát követni”, sértett büszkeségében rögtön elhatározza, hogy elválik tőle, s pápista vallásra tér? Mit ahhoz, hogy őt imádó Katalinja, a kit haddal akart kiszabadítani Debreczenből, így fogadja: „Ha te meg tudtad tagadni a hazádat, meg tudtad tagadni az egyházadat, hitedet, meg tudlak én tagadni Tégedet. Hagyj el! nem ismerjük egymást többé !” Ez dikciónak szép lehet, de nem igaz, már az asszonyszív logikája szerint nem igaz. Hát még a férj felelete: „Ha te elválsz tőlem, én megtagadom a fiadnak a törvényességét.” A könyv ezen a tájon az „Őrült lehetetlenségek” címét viseli. Kitűnő cím! Mintha a költő maga is tiszta tudatában lett volna az események roppant, valószínűtlenségének, de hát akkor miért nem kísérelte meg az örült lehetetlenségeket egy kissé erősebb motiválással hitelünkhöz közelebb hozni? Ily örült lehetetlenségeket az egész cselekmény sarkpontjává tenni csakis úgy lehetett volna, de az indokolással Jókai tolla mint

mindig, most is ép úgy fukarkodik, a milyen pazarul ontja a meglepő fordulatokat.

De minek is? Ez a magyar közönség oly könnyen hisz, oly könnyen elkáprázik a mesés színektől, a melyek Jókai délibábos történeteit gazdagon beragyogják.

Nem vennők szívünkre azt az igazságtalanságot, hogy elhallgatnók, mily sok találó, bájos és humoros részlet ragadott el e regényben minket is.

A debreczeni élet, a kupaktanács, a felekezeti viszonyok, a nép, a diákság korrajzában Jókai ismét oly éleslátásról, tájékozottságról és igaz realista művészetéről tesz beszédes tanúságot, a melytől az ifjabbak mind távolabb esnek, mert hiányoznak e rendbeli tapasztalataik, s eltompul ez irányban érzékük. Ehhez járul az előadás kimondhatatlan varázsa, jóízűsége, szeretetreméltó kellemessége, könnyűsége, költői színekben gazdagsága és változatossága.

Azt hisszük, nincs pazarabb jelenet, a melyben mindezek a művészi tulajdonságok (örökkulcsok szívünk nyitjához) tömörebben összpontosulnának, mint az, a mikor az ifjú mátkapár az egyházi tilalommal szembeszállva egy pásztoraknyhóban tartja nászjéjét, míg kívül a vihar dúl. Ez a rész a földi boldogságnak valóságos mennyei muzsikától kísért harmonikus költeménye.

A hol nem érezzük a mélyebb psychologia szükségét, ott Jókai alakjait is könnyebben elfogadjuk. Ilyenek az epizódalakok, a melyek nem nyúlnak bele mélyen a cselekvénybe, sokan csak átvonulnak a színen, de egy perczre mégis élénk tetszésünket vívják ki. (Pl. a hazugság mestere: Kőművesné, a vén görög, Gyarmathy professzor, Sándorné, Jászai Borbála stb.)

Mindenesetre oly regénnyel van dolgunk, mely méltó Jókai fénykorához, a mi eleget jelent, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy egy 76 éves költő műve. Hogy előttünk ez a fénykor sem foltnélküli, hogy a világirodalom, a regényirodalom egyetemes fejlődésének szempontjából nagyobbra látunk s magasabb czélok érdekében emelt igényeinket nem találjuk tőle kielégítve, oly egyéni nézet, a melylyel ugyan valószínűleg nem állunk egyedül, de a melyet másra erőszakolni nem akarunk.

Mikszáth Kálmántól, a ki Herczeg Ferencz feltűntéig úgyszólván egyedül tudott némileg Jókai népszerűségének nyomába lépni, két új kötet jelent meg; mindkettő hosszabb rövidebb kis elbeszélések, jobban mondva kiszélesített anekdoták, rajzok gyűjteménye. A hosszabb léleketűek közül szerepel az egyik kötetben * *A kompossessor fák* című, a második kötetben ** vannak *A szelistyei asszonyok*, — innen

* *Öregszekér, fakóhám.* Újabb elbeszélések. Írta Mikszáth Kálmán. Budapest, 1901.

** *A szelistyei asszonyok.* Írta Mikszáth Kálmán. Ugyanott, 1901.

az egész kötet címe, s *A szökevények*. Az első elbeszélés egy különös végrendelet körül forog. Lányi Pál csikavai két hársfájára hagy 4000 tallért, hogy abból gondoztassék ez a két fa, a mely alatt egykor Mária Terézia uzsonnáit, s a melybe Kaunitz a királynő nevének kezdőbetűit véste. Ám az egyik fát megöli az idők viszontagsága, a másikat kivágja az egyik kapzsi örökös, de a fa bosszút áll, mert a merénylőt a tettén érzett lelkifurdalása megőrijti. Lélektanilag érdekes rajz volna, ha a történet nem lenne oly nehezen hihető. *A szelistyei asszonyok* Mátyás korabeli adoma. Szelistye erdélyi határszéli helység asszonyai férfiakat kérnek a királytól, mert férjeiket a háborús világ elfogyasztotta. Küldöttségbe a szebeni ispán három gyönyörű nőt küld mutatóba, a kiket azonban egész Erdélyből válogatott ki, a szász, oláh és székely nemzetből, mert Szelistyén az asszonyok csúnyák, mint az éjszaka. Ezek az asszonyok azután sok mulatságos félreértésen mennek keresztül az udvarban, hol Mátyás tréfájából az udvari bolond viszi a király szerepét, a szolgák a zászlós urakét stb. De minden jól végződik, mindenkinek a maga párjához jut, s Szelistye az ő férfiához. Friss népmesei hang, bájos naivitás vonul végig az elbeszéléseken. *A szökevényekben* meg egy Bach-korszakbeli történetet dolgoz fel Mikszáth, sok ügyességgel bonyolítván le a Krapotka megyefőnök félig hülye fiának szerelmi esetét. A kisebb rajzok közül azok a legkedvesebbek, a melyek a szerző fiairól szólnak, különösen az *Aussi bréhis*, az *Első bánat* de valóságos kis remek *Az öregek* című. Nevetséges volna elmondani, mi van bennük. Itt nem a *mi*-ben, hanem a *hogyan*-ban áll az érdem, a gyermeki gondolkodás, a kópéságok s az apró fájdalmak szeretettel teljes visszaadásában. Kevésbé tetszenek nekünk a többi apróságok, a melyek népies tárgyakat, jelentéktelen semmiségeket adnak, elnagyolt rajzzal, fakó színekkel, s legkevésbé sem érik el a *Jó palócok* és *Tót atyafiak* művészi színvonalat. Az *Apró képek a vármegyéből* is sokkal, de sokkal gyöngébbek Mikszáth e nemű régibb dolgainál, bár vontatott tétovázás után kialakul belőlük egy üde idyll: a Hanka cselédleány és a német professor szerelmi története, a mely igen egészséges, kedves apróság, s helylyel-közzel nem nélkülözi a drámaibb elemet sem.

Ha Mikszáth az adomákat mégis elbeszélésekké szereti kerekíteni és kiszínezní, *Eötvös* Károly már csak a maga mivoltában adja az anekdotát. A reklám hangos harsonája első elbeszélőnkül hirdeti napjainkban *Eötvöst*, a magyar szépirodalom Shakespearejének, s tudj' isten mijének, ám nem valami erős alapon. Tagadhatlan, hogy *Eötvös* kitűnő fő; eszének élessége, ítélőképességének józansága, világnézetének egészsége és magyarossága, beszédjének jóízűsége és törőlmetszettsége ritka gazdag mértékben nyilvánul meg írásaiból is, legkülönbben a balatoni utazásból. De ez nem elég az írás valódi művészetéhez. Maga mondja: „Én komolyan sohasem készültem íróvá válni. Nálam az írás mindig csak mellékes foglalkozás volt, s ha tollat fog-

tam kezembe, mindig *külső* ösztönzésre tettem. Vannak nemes és jó barátaim, de egy sem akadt köztük, a ki ellenállhatatlan erkölcsi erővel hajszolt volna az Írásra. Ez az oka a kis eredménynek.” Nos, az igazi író nem külső ösztönzésre, hanem belső kényszerből ír. Ez hajszolja ellenállhatatlan erkölcsi erővel, nem mások. Azután Eötvöst nem sokat töri a műgond. Zamatos beszédét a kávéház kerek asztalánál vagy a fehérteríték mellett jól esik hallgatni, de úgy gondoljuk, mégis tévednek azok, a kik azt hiszik, hogy ez a beszéd azon természetességében változatlanul lenyomatva ugyanúgy fest, vagy talán éppen a művészet Csimborasszóját jelenti. Itt már bántóvá válik pongyolasága, hosszadalmas körülményessége, céltalanul jobbra-balra csapongása, kitérő elágazása stb.

De bármily hódolattal volnánk is ez előadás iránt, végzetes lefokozása volna művészeti igényeinknek, ha a magyar szépirodalom csúc sát az anekdotázással lehetne elérni. Pedig, a mint Eötvös erről letér, rögtön igen avult modorú íróvá válik. (Lásd betyárromantikáját, a szabadságharczból vett történeteit stb.)

Miután ekkép bejelentettük tiltakozásunkat Eötvös kritikai túlbecsülése ellen: valljuk meg, hogy nagy érdekekkel olvastuk két új kötetét;* mert mind a kettő javarészt oly alakokat vetít elénk, a kik a magyar politika és társadalom első soraiban harcoltak, dolgoztak vagy pose-oltak, oly emlékeket elevenít fel, a melyekről nekünk, ifjabb nemzedéknek, haszon és gyönyörűség tudomást venni. A *magyar alakok*-ban elvonul szemünk előtt Szlávy, Szende Béla, Löw Tóbiás, Simonyi Ernő, Csengery, Tarczy a pápai tudós, Csernátony, Csemegi, Bittó, Zsedényi, Gorove, Perczel Móricz, Táncsics, Madarász József. Eleven rajzok ezek, tele Eötvös humorával, malíciájával, sunyi dévaj-ságával, apró ferdítéseivel, hazafias fanfaronnadejával. Egy egész letűnőben lévő világ képviselőit látjuk, a táblabíró-nemzedéket, régi stílusú politikusokat, hírlapírókat, forradalmárokat, a kiknek dolgairól, régi szokásairól stb., elmondhatjuk *et haec meminisse juvabit*, ha mi már más csapásokon haladunk is, s Eötvösön nagyon észreveszszük a *landator temporis acti-t*.

A másik kötet, az *Emlékezések* című, ad genreképeket a régi világból, a melyek közül a hazátlan zsöllérről, az öreg gulyásról, a kortesről, a régi megyei fizikusról szólók természetességét, realismusát, étellel teljességét készségesen elismerjük, ad családi emlékezéseket a forradalomról s az utána következő időkről, míg a harmadik rész Deák Ferencz tanulókora, ifjúsága, adomái, betegsége, beszédei stb. ismeretéhez szolgáltart értékes adalékokat.

Ez idők krónikása kétségkívül maga is egyik elsőrangú szereplője volt a magyar közéletnek, az máig is. „Nagy dolgot végezni kevés

* Eötvös Károly munkái V. kötet. *Magyar alakok*. Budapest 1901. Révai Testvérek: VI. kötet. *Emlékezések*, ugyanott.

alkalmam volt, a nemzet sorsát intézni nem engedték végzetem és vidám természetem és erőmben való komoly kétségeim. Nagyravágyódásom se volt elég erős és elég kitartó. Sokat láttam, sokat észleltem, sok dolgot és embert nagyon megfigyeltem, sokat éreztem és sokat gondolkoztam. Egész irodalmi működésem nagyrészt abból áll, hogy különböző alakok, tünetek és események czímén és alkalmán megfigyeléseimet rakom le a papír betűibe. S a ki szemeivel minden soromat végigszántja: az megtudja az én történetemet is, családom történetét is. De megismeri a közelmúlt és múló nemzedékek életét is. S ez a czélom. Sok fenség és vidámság, nagy érzések és nagy ábrándok töltik meg a magyar társadalom szellemét. Bűnök és gyöngeségek is, de én ezeket nem értem, s mikor ezekre gondolok, makacs tollam mindig megtagadja az engedelmességet. Én csak arról írok a miben magam is gyönyörűséget találok. Jobban szeretem a napsugaras világot, mint a sötétséget.” Ez a hitvallása, s meg kell adnunk, hogy ehhez írói gyakorlatában is hű maradt.

Herczeg Ferencz az utóbbi időben nemcsak a drámában, hanem a regényben is történelmi tárgyak felé fordult. Új könyve * régi világ összedőlését rajzolja, a pogányságét, s egyszersmind a nyakas pusztai ázsiai magyarságét is. 1046 körül játszik a történet, a mikor Péter és Aba Sámuel versengése, Péternek német védőszárny alá búvása után utolsó lobot vet a régi pogány és szabadságszomjas szellem a Vatha-féle lázadásban.

Történelmileg Vatha áll az előtérben, de a regény hőse nem ő, hanem Alpár, fia a bessenyő vezér Thonuzobának, a kit szent István lovastul, ebestül, feleségestül elevenen eltemettetett az abádi révnél, mert makacsul ragaszkodott hitéhez. Alpár már keresztyén hitben, kolostorban növekedett, s felserdülve kanonok lett belőle Márton néven. Látszólag eltölti teljesen az új hit, de lelkébe tekintve mást látunk. Beteggé teszi a honvágy régi hazája, a puszta után. „Megöli a puszták szele”. A feszület előtt térdepelve egyre hallja a nádasok zúgását. Zsolozsmát énekel, de közte bessenyő harci dalok járnak az eszében. Mégis engedelmeskedik, a mikor szent Gellért kiküldi a bessenyők közé, hogy a szeretet hatalmával térítse őket, megteszi a lehetetlent nevének bűvös ereje segítségével, megalázza vad asszonyispánjukat a belé minden szenvedélyével szerelmes Seruzádot, lenyírja legdrágább kincsét, haját, s ledönti a pogányok bálványát. De hiába küzd végzete ellen. Beleszeret Csanád ispán árvájába Zenóbiába. Mikor a leányt bizanci útjából anyjához kíséri, embert öl féltékenységből. Leüt egy vasas németet. Odahaza nyilvános penitentiát kellene tartania. De ez ellen fellázad ősi büszkesége, megtagadja. Becsukják a székegyház tömlöczébe. Érte jönnek, kiszabadítják bessenyői, a kik várva-várják, hogy élükre álljon. Vezérük lesz, egyesül a lázadó Vathával,

* *Herczeg* Ferencz. *Pogányok. Regény.* Budapest 1902. Singer és Wolfner kiadása.

s a visszatérő Árpádfiakkal: Endrével és Leventével. De hiába minden erőlködésük, hiába első győzelmeik. Endre elárulja őket, a keresztény elemekre támaszkodva megszerzi magának a trónt, s vérbe fojtja a lázadást. Rombadől Alpár szrelmi reménye is: Zenóbia halálát leli az oroszlámosi menedékkolostorban, a melyet Seruzád örült féltékenységében fejére gyűjt. Kiégett lélekkel vezeti ki Alpár seregét Bizancz felé, hogy nyomtalanul elveszzen a népek áradatában. A régi világ rombadölt, mert „nem voltak már igazi pogányok. Sohasem lesz többet szabad a magyar, mert sorsát nem a tulajdon akaratával fogja intézni, hanem oltárok előtt térdepelve s a népek tanácsában furfangoskodva fogja kikönyörögni. Véget ért a külön magyar isten, a külön magyar világ pompás álma; a magyar most már együtt legel és együtt tülekedik a népnájak közös legelőjén”. Mi tette előre reménytelenné az utolsó harczot? „A pogányság elvesztette a csatát már akkor, a mikor még csak kantározott. Az erős hit ellen nem lehet kopjával harczolni, csak még erősebb hittel. Nekik pedig nincsen hitük. Vatha sem volt már ó-hitű, csak lázadó az új hit zsarnokságával szemben. Nem voltak már igazi pogányok. Az apáik azok voltak. Pompás, erős állatokként kalandozták be a pusztákat, hittek az életben, önmagukért élték az életet és sohasem kérdezték, mi lesz azután. A fekete papok valami rettenetes mesterségre tanították meg a nemzetet; megtanították gondolkozni. A boldog állatból ember lett és a ki ember, az szenved, mert gondolkozik.*

Szántsándékkal idéztük Herczeg e szép szavait, mert tökéletesebben úgysem tudtuk volna kifejezni a regény alapgondolatát. Kár, nagy kár, hogy a tömör összefoglalást nem illusztrálja hasonló erővel a regény, sem cselekményében, sem alakjaiban.

Herczeg igen előkelő író. A nemes mértéket tartó hangot mindenekfölött becsüli, utálja a phrasist, a pathost, sohasem sérti a jóízlést és illendőséget. Ez az erénye egyszersmind legnagyobb hibája is, mert ha sohasem ragadtatja el magát, minket sem ragad el. Kerüli a pathost a beszédben, de kerüli a szenvedélyekben, cselekményekben, jellemrajzban is. Csak úgy mint drámáiban, regényeiben is szívesen kitér a döntő összeütközések, a nagy jelenetek elől. Például e regényében is oly eseményekkel, a melyeket más nagyerejű regényíró keresve-keresne, mint tollának erőpróbáját ő tárczaszerű könnyűséggel végez; a IV. könyvben Vatha fölkelését nem írja le, hanem csak elbeszéli, ugyanez az eset Gellért vértanú halálával, Endre és Vatha végső küzdelmével, Zenóbia tűzhalálával stb. Legfeljebb apró csetepaték, ingerkedések rajzát adja, nagy csaták leírásától visszahőköl. Egy kivétel a mosonyi harcz terjedelmesebb festése. A jellemeket sem mélyíti és domborítja ki teljesen. Alpár csak addig érdekes, míg a kámzsát leveti, a többi alak is meglehetősen színtelen. Éles körvonala talán csak a vadszepségű Seruzádnak van, a ki „ösanja a férfi igája alul kiszabadult nőnek, a büszke, de boldogtalan asszony-embernek”.

A régi hit és új hit küzdelmének a festése is bágyadt. Nem látjuk annak gyöngeségét, emennek erejét kellő hatással feltüntetve. Lehet, hogy a „Quo vadis” themája lebegett Herczeg szeme előtt, de hol áll az ő regénye Sienkievicz remekétől? Szóval sem mondjuk, hogy nem kellemes olvasmány a regény. Herczeg perczig sem tud kellemetlen lenni, de hiányzik belőle a nagy stíl és erő, a mely imponálna nekünk, s lelkünkbe vésné művét.

Mellé állítva Gárdonyi Géza történelmi regényét,* egy perczig sem kétes, melyik a nyertes? Gárdonyi munkája rendkívül sikerült alkotás; tele a legtisztább költészettel, üde bájjal s egyszerű, de igaz fönséggel. Cselekménye pár szóba szorítható. Zéta, a híres Priscos rhetor íródeákja, imádja Attila egyik főemberének leányát Emökét és sokáig azt hiszi, hogy a leány is vonzalommal van iránta, s hogy sikerül majd vitéz tettekkel kiérdemelnie kezét. Harczol, szenved, rabszolgává válik érte és a félreértés, a melyből az egész történet folyik, csak Attila hirtelen halálakor derül ki; Emöke a hún királyt szerette és sirjánál megöletti magát. Zétának csak egy másik leány marad vigasztalásul, a ki egész hűséggel titkon szerette, s a ki Zéta hiú reményeinek, az igaz gyászos félreértésnek akaratlan oka volt. Mert az ember láthatatlan. „Az embernek csak az arczát lehet ismerni, s az arca nem ő.” Ebből folyik minden végzetes csalódás.

Ezt az igénytelen keretet azután festői korpék tölti be. A mi adat e korról reánk maradt, Gárdonyi nagy ügyességgel értékesíti. Attila korát oly közel, sőt a regény műfaji természeténél fogva még sokkal közelebb hozza lelki szemeinkhez, mint Arany „Buda halála” című hún regéje. Ezer részletet alkalmaz, de soha sem halmozva, hanem mindig kellően gazdálkodva, mindent a maga helyén, soha sem szárazon, soha sem magamagáért. Ezért perczig sem untat, s pointilleurmunkájából kitűnő összhatás keletkezik, az élet elevenségének benyomása. Az ötödik században oly otthon érezzük magunkat, mint a huszadikban.

A tragikus, mint a humoros részeket egyenlő művészettel dolgozta ki. A legegyszerűbb eszközöket használja. Csendes szerénységgel, de biztos kézzel vezeti a cselekmény fonalát. Elbeszélő, leíró, drámai hangja egyaránt természetes s ép ezért igaz és művészi. (L. catalaununi csata leírását.)

Szintiszta nemzeti szellemű alkotás, a magyarság minden hivalkodása nélkül. A magyar szépirodalomnak minden esetre elsőrangú nyeresége s a modern realista történelmi regény terén örvendetes haladás jelzője.

Nem fejtegetjük tovább, mert ezt a könyvet vétek nem olvasni, s a ki elolvassa hálás lesz a nyomán fakadó igaz gyönyörűségért.

Így hát a realista történelmi regény terén látunk biztató

* *Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember. Regény. Budapest, Singer és Wolfner kiadása.*

fényt, de hogy vagyunk a modern társadalmi élet rajzával? Gyengén, meglehetősen gyengén. A Herczeg-genreja jelenti még mindig a legnagyobb emelkedést, s ezt sem nehéz czirkalommal mérni. Még mindig várjuk az igazi modern magyar társadalmi regény megteremtőjét, a ki a világirodalom e műfajának nagy példaképeit, a francziákat, oroszokat, skandinávokat stb. megközelítené felfogásának hatalmasságával és komolyságával, a jelenségek szövevényét felismerő éleslátásával, visszaadó tollának művészetével és erejével, lelki érzékének finomságával, ajkának megalkuvást és hízelgést nem ismerő igazmondásával stb. Némelyik szükséges tulajdonságot észreveszszük egyik-másik modern társadalmi tárgyakat feldolgozó írónkban, de nagy méretű és harmonikus összességüket egyikben sem. S észreveszszük mindenk fölött, hogy az írók csekély kivétellel mind zsurnaliszták, s a mi társadalmi thema tolluk alól kikerül, az vázlatos, felületesen összerótt töredék, megtöltve cynikus, kellemetlen hanggal. Ez a hang kigúnyolja a nemesebb érzelmeket, a poesist, a nagy eszméket, lesajnál mindent, s azt hiszi, hogy színigazságot ad, pedig csak torzképét nyújtja.

Ez a hang teszi sok helyt kellemetlenné a fiatal írói nemzedék egy újabban feltűnt képviselőjének *Molnár* Ferencznek dolgait is, pedig ő oly író, a kinek művei a tehetségnek kétségbevonhatatlan jeleit szolgáltatják. *Az Éhes város* után most egy kisebb regénye jelent meg.* *Pirkó*, egy tizenöt éves leányka első szerelmi históriája. Egy kis tragédia. A leányka ideálja egy nagytehetségű, de züllő hírlapíró, a kire röpkölnék az asszonyi pillangók, mert kiélt és érdekes. *Tarkovics* csak játszik *Pirkó*val, s ügyet sem vet rá, hogy a süldő leányt érzelme mily rohamosan teszi nagy leánynyá, hogy szerelme mily halálosan komoly: azok közül az *Asrak* közül való. *Marczangolt* szívvel látja a rossz viszonyait, de a mikor rájön, hogy tulajdon édesanyja is belekerül *Tarkovics* hálójába, kész a katastropha. Árvíz van a *Margitszigeten*, a hol a kis történet lejátszódik. *Pirkó* meghalt szívvel egy gazdátlan csónakra ül; a habok kiviszik a *Dunába*, fölfordítja valami ormóttan teherhajó. Sohasem látják többet. Oly hangulatos fejezetet, mint ez az utolsó, csak igazi költő ír. De *Molnár* a kis hősnő lelkének egész festményében megragad mélységével és finomságával, érzelme kifejlődésének rajzát erős ecsettel veti elénk. Ide központosította erejét, a többi alak, még a *Don Juan* író is csupa léha sablon. Vagy talán ezért ne az író, hanem tárgyát s a jelenkori budapesti társaságot okoljuk? Bizonyos, hogy ilyenek mutatkozik a társaság a felszínes szemlélő előtt, de kívánjuk, hogy *Molnár* ne csak a felszint nézze, hanem bocsátkozzék mélyebbre tanulmányában. Ha ez sikerül neki és sikerül levetnie azt az említett kellemetlen tónust és modorosságot, bizonyára elsőrangú íróvá fejlődik. Fialat kora és tehetségének eddigi próbái igazolják ebbe vetett reményünket.

* *Egy gazdátlan csónak története*. Budapest. Singer és Wolfner kiadása.

Thury Zoltán a kevesek közül való. Azok közül, a kik belső szükségből nyomva törik a friss csapásokat, zordonan letérve a divatos sikerre vezető, sima utakról.

Most egy különös könyvecskét adott ki.* Állítólag gyakorlati tanácsokat intéz gyermekeihez, hogy velük elboldoguljanak az élet utain. Ha mottója után azt hiszszük, hogy olyanfélét írt, mint Benedek Elek *Testamentoma*, nagyon csalódunk. A duhaj, imposztorkodásra tanító hangot csakhamar fölváltja egy végtelen komoly, komor, szinte síri hang, a mely a szenvedések mélyéből jajong fel. Nem gyermeki fölnek való. Benne van egy kínosan vergődő lélek egész csüggedése és keserősége. Egy emberé, a ki „konyított valamit az új század felé; volt szíve ahhoz, hogy magáévá tegye azokat az ideákat, a melyek alapján boldogsághoz jut *a minden* ember, de lenyűgözték a bajok és gondok.” A ki megbénult a kenyérkeresésben, az örület szélére jutott a kétségbeesésben. Lelke lángja csak émsztett. Nagyra látott nemes törekvéseivel, de ezeknek megadta a halálos dőfést, hogy belemelegedett a családba, úgy hogy benne már csak hangulat az oppositio. Most már csak folyton akar valamit és soha sem tesz semmit, csak úgy másodsorban szereti az embert, s visszahőköl az egykori nagy eszméiért való önfeláldozó harcttól. Disharmonikus húrokat penget Thury, de hangjai minden érző lélek Aeolhárfaát visszhangra kényszerítik. Kínosan, nehézkesen, gyámoltalanul, művésztelenül szól remegő ajka, de megérik szaván, hogy a szenvedő szív fenekéről küzdődik fel. Életbölcészete talán túlon-túl fekete, de szabad-e más ember meggyőződéseivel, világnézetével pörbe szállnunk, ha ezeken rajta van az őszinteség bélyege?

Kétségbeesik magán és kortársain. Hitét szegi a modern ember ideggyöngesége, akarátának tehetetlensége. „Úgy, a hogy most itt állunk nem arra valóak vagyunk, hogy mi legyünk tovább is a vezérelem. A ma emberének semmi igaz jussa nincs ahhoz, hogy valami nagy kazust csináljon az elköltözéséből. Csupa sivárság, csupa kegyetlenség az, a mit a ma embere a holnapinak mondhat, ha nem akar hazudni, ha helyén van a szíve, a mivel nemesak a maga vére, hanem az egész nagy család jóvoltára érez.” A jövődben is, legsötétebb perczeiben, nem tűnik szemeibe más, mint sok-sok kórház és csak messze, a hegyek közt, vagy a rónán, a falukba húzódik vissza az egészség.”

E pár hely legyen próbája a könyvecske hangulatának. De ez nem egységes: a keserű önelemzés szárnyaszegett sirámaait át-áttöri a hit, remény, szeretet crescendoja. A család, a mely eltérítette utjából, vigaszt is nyújt neki. A gyermekben látja az excelsiort. Ezek olvasztják le szíve jégkérgét; ártatlanságuk, szeretetük, egészségük

* *Útravaló*. Írta: Thury Zoltán. Budapest. Barta Lajos könyvkereskedése.

gyógyítja beteg lelkét. Bízunk és azon dolgozunk, hogy ők legyenek erősek arra, a mire az apa gyöngé volt; ha megtanulták a határozott lépést, a biztos tekintetet, nyugodt megfontolást, erős akaratot. Beléjük csöpögteti a nagy princípiumokat: a küzdést a kiváltságokkal a minden ember kifosztott jogaiért, a harcot az emberért magáért olyan nagy szívvel, a mi magában zár fehért, feketét, kreolt, zsidót, svábot.” Hiszi és reméli, „hogy az emberből megszülethetik az Isten. Nem egy anyától és atyától, hanem századok, ezredek vajúdásából. Egyszer majd csak beáll a világszabadság, a lehetőségek győzelme. Mindenki enni fog reggel, délbe, este.”

De ez a hite sem rendíthetetlen. Az emberi faj fejlődése iránt a legigazabb vigaszt az adhatja nekünk, hogy voltak, vannak és lesznek nagy emberek, a kik a vak tömegnél fejjel nagyobbak s hősei, vezérei. Soha ki nem alvó világító tornyok a lét zavaros és háborgó tengerén. Munkájuk oly kincs, mely független életüktől; oly tőke, mely a távoli jövőben is kamatozik.

Nos, Thury néha kételkedik még a nagy emberek hasznában és értékében is. „Minden nemzedék magának él s szegényes hiúság az, ha az ember, a mi mértékünkkel mért legnagyobb ember is, azt hiszi, hogy a jövőre valamit épített. A gondolat, az ideál éppen azért véges és nem igazán istentől való, mert hozzá van nőve a fizikumhoz. A nagyok csak addig voltak tényezők a világok történetében, míg meg volt köztük a fizikai közelség, azután lett belőlük emlék, nagy princípium, de az eredményüknek vége lett, a mikor kidőltek.”

Így hát folyton háborog, hullámszik Thury lelke, s nem csendesedik tükörsimává. Ép ezért nem tartozik a kellemes emberek közé és sohasem lesz nagy közönsége, a mely csak a kellemes és mulatságos embereket szereti, s elfordul a tépelődő, csüggedt, keserű, lázadó, radicalis igazmondóktól, vulgo hevült agyú bolondoktól.

Nem nagy művész, de igaz ember. Nem mindig tudja magát elég világosan kifejezni, mert benne inkább kavargó érzelem, sejtés, semmint kifejeződött eszme az, a mi e haza határain kívül már oly sokakat és sorompóin belül még oly keveseket tölt el, mint erős meggyőződés és eleven érzelem: a társadalmi solidaritás elve, a faji, nemzeti, vallási, rendi és osztályi választófalakat el nem ösmerő emberszeretet. Azzal, hogy sejtésének, érzelmének még a népszerűtlenség terhe alatt is bátor szószólója, oly érdem, a melylyel magyar író társai közt meglehetősen magában áll, s a melyért művészetének hiányait is feledjük.

A socialis érzések, a társadalom igazságtalanságával, a jelennel való elégedetlenség nyomait, sőt néha erős kifejezését különben egy verses újdonságban is feltaláltuk: az Endrődi Sándor új kötetében.*

* *Isten felé.* Költemények. Írta Endrődi Sándor, Budapest, Az Athenaeum részvrt. kiadása.

Például szolgálhatnak *A tépelődés* és *Több nyomort!* című versek. Amabban kérdi:

„Mi jogon élek kényelemben
Míg ottkűnn koldul a nyomor?”

Van szeme és szíve a szegény ember nélkülözéseinek, s miután ezeket leírta, lázadó hangra fakad mások és önmaga ellen:

„Baroménál nem jobb a sorsa,
Mindvégig únt terhet czipel,
Míg végre rondán, siratatlan,
Egy árok mentén döglük el. —
És én? . . . Borzadva gondolkodok rá,
És sápadozva állok itt:
Kenyerelem íze olyan, mintha
Megloptam volna valakit”.

A másik versben óhajtja:

„Ha nyomor, hát legyen mint a tenger,
Fenyegető, zord és végtelen
Szenvedjenek milliókkal többen
Mint a mennyi eddig szenvedett,
S a hatalom bömbölő baromként
Tomboljon a vér és rom felett.
Öljön ott, hol szorgalom, verejtek
A jelennek életet növel
Nero kell e rothadó világnak,
A ki Rómát maga gyújtsa fel!
Vadság, melyet *gőg* tesz még vadabbá,
Irtó ínség, kórok ezrei
Nincs itt, nincs itt más kigázolás, mint
Új khaoszon újra kezdeni!
Meghalok, de jöjjön forradalmad
S hadd reszkessek árján én, a por,
A ki egykor himnuszodat zengtem
S hittem benned, megváltó nyomor”.

A mi Endrődi e kötetében általában megragad, a mi neki legjobban sikerül: az a tépelődés, lázadás hangja. Sokkal jobban hangzik ez ajkáról, mint a töredelem, megnyugvás, a hit, a megtisztulás. a melyekkel az ima szárnyán „Isten felé” halad. Kötetjének, mint az előszóban mondja, „voltaképen az volna a hivatása és célja, hogy a vad élethajszában, kapzsiságban és dulakodásban agyongyötrött emberi lelket a szomorú földiségből boldogítóbb eszmények felé irányítsa. Azt akartam, hogy ez a tusakodó, lázongó, hitetlen emberi lélek, gúny és keserűség közt vergődve, szenvedések és bánkódások tisztító tűzén át eljusson a hit vigaszához s megnyugodjék Istenben. Nem szolgáltam felekezeti célokat, csak az örök emberi érzés lebegett

előttem, mely inkább keres igazságot az egymást szeretés nemes gondolatában, mint a romboló, sötét gyűlölködésben.” Könyve e czélnek megfelelőleg cyklusokra oszlik, a melyeknek más és más a hangja, bár sokszor egy-egy el is tévedt a kategóriák közt.

Úgy érezzük, hogy ebben a nagy célzatosságban van valami mesterkélt, s mintha Endrődiből, mint már mondtuk, igazabban szólnának a dissonans, mint a harmonikus hangok.

Satirája élénkebb, mint kegyes szeretete, kételye megkapóbb, mint hite, pessimismusa hatásosabb, mint optimismusa. Alaphangulatához, tárgyaihoz jobban is illik vad, sokszor a nyersség és dagályosságig menő pathosa, virágos nyelve, mint az áhitatos themákhoz, a melyek kifejezésére a mesterkéletlen, benső egyszerűség egyedül alkalmas.

Endrődi mindenestre színes lelkű költő, ezt újra megmutatta, de nem az első, az Isten kegyelméből valók közül való.

Még csak néhány címzet akarunk lajstromozni. A Kisfaludy-Társaság kiadta *Péterfy Jenő* „Összegyűjtött munkáidnak első kötetét Angyal Dávid életrajzával.* Erről majd ez évi programmunkban adott ígéretünket beváltandó, külön czikkünk során számolunk be, míg a társaság másik kiadványára a XIX. sz. francia lyrájából vett anthologiára** május havában külföldi irodalmi szemlénkben fogunk kitérni.

Dr. Wildner Ödön.

Tágma királyné.

Tragédia 3 felvonásban. Írta: *Rákosi Jenő*. Bemutatta a Nemzeti Színház 1902. január 15-én.

Meg is néztük, el is olvastuk a Nemzeti Színház ez évi első újdonságát. Ítéletünkön, a melyet a darab előadása alakított ki bennünk, nem sokat módosított elolvasása.

Így is, úgy is kielégítetlenül maradtunk.

A függöny fölgördülésétől az utolsó szóig vártuk, de hiába vártuk azt a fölindulást, a mely egy-egy kitűnően előadott drámai remekmű láttára kimaradhatatlanul erőt szokott rajtunk venni. Vérünk fölmelegedését, pezsdülését, idegeink megfeszülését, szívünk elszorulását, lélekzetünk megszakadását, a megrázkódást, mely gyönyör és fájdalom elegyes villamáramaként keresztülfut egész testünkön, a könnyet, mely édesbús megkönnyebbülésünk nyomán, emótióink utolsó tanújeleként szemünkben csillog. Ismerjük, érdekeseznek is tartjuk tanulmányozni azt a sok eldöntetlen tudós vitát, a mi már a tragédia kellékeiről, a

* Péterfy Jenő „Összegyűjtött munkái.” Első kötet. A Kasszelik-alapítványból kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest. Franklin-Társulat 1901.

** Anthologia a XIX. század francia lyrájából. Első kötet, Franklin 1901.

tragikum lényegéről, a tragikus hatás föltételeiről Aristoteleستől napjainkig egymás ellen hadakozott, de a mikor tragédiát nézünk végig, feledjük a metaphysikai és dogmatikus elméleteket, s ítéletünk egyedüli próbakövéül nem használ mást, mint az értelem természetes fogékonyságát, s az egészséges emberi érzést.

Rákosi darabja hidegen hagyott bennünket, érdeklődésünket csak kevésse bilincselte le. Fájdalmas gyönyör és gyönyörteljes fájdalom nem töltött el, csupán hűvös elismerés a szerző ügyeskedése és pompázó nyelve iránt, meg egy adag csömör, rosszullét a vér, a fejetlen test, a testetlen fej, halálfej és egyéb rémességek látványától és emlegetésétől. Bizonyos zavar fogott el, a melyet növelt az, a mit először kellett volna említünk, hogy nem csak igaz érzésünket nem tudta rabjává ejteni a darab illúziója, hanem értelmünket sem, mert a logikai kapcsok, a melyek a mű épületét összetartják, több helyt gyöngéknék tetszenek. Prológ nyitja meg a darabot. Hogy egy csapásra belehelyezzen a mesés ősidők hangulatába: az utolsó divat szerint öltözött, redingote-os, selyemplastronos úr lép a függöny elé, elmondandó a darab rövid foglalátját. Mellesleg jegyezzük meg, hogy a prológ nem földi egészen a mű tartalmát és irányát. Más a hőse; egy kicsit más a tárgya is, mint a mit annak jelez. S hogy értsük e szavait:

„.....Most arra kérünk
Nemes közönség, hogy ez új darab
Szokatlan formájára hunyj szemet.
Nem az író külözködő szeszélye
Választá önként. Söt inkább a tárgya
Borzalmas volta parancsolta rá,
Mivelhogy egymást forma s tartalom
Mindég föltétlenül követelik.
Selyem tömlöbe vért ki öntene?
S nádsípon vaj' ki fúna riadót, stb.”

Már pedig a mű formája a legkevésbbé sem szokatlan. Ugyanolyan, a minőt a hivatalos aesthetika a verses drámát illetőleg kano-nizált. Gördülékeny, csiszolt, kihegyezett, görög példa szerint antithetikus és sok helyt mesterkél, hogy okvetlenül föltűnne a Teleky-pályázat vesszőfutasán is. A szónoklása *vieux jeu*. A vért bizony sokszor selyem tömlöbe látjuk ömleni: az igazi szenvedélynek, valóban életbevágó perceknek más a beszédjük, a mint más a cselekvésük.

Nem mondjuk el részleteiben a mesét, hisz az, ha máshonnan nem, napilapjainkból ismeretes. Csak azt mondjuk el, hol ötlött kérdőjel élénk. Hogyan, egy hatalmas király húsz évig jégre teszi szerelmi szenvedélyét, hogy húsz év múlva, mely „mint éhes csoda felfalta fejedelmi nagy türelmét,” ugyanazt határozza el, a mit húsz év előtt ép úgy megtehetett volna: rabnőjeként elhurczolni a leigázott Tagma királynét? Vagy igaz, az ősidőkben vagyunk s itt talán az volt a logika, hogy a

szenvedélyek ereje az idő távolságának négyzetével nem fogy, hanem szertelenbe nő, a szerelem nem az ifjú vért, hanem azt teszi féktelenné, a mely húsz évvel öregebb lett. De hát, ha nem telik el húsz év, Tágma bosszúlójának, Elláknak nincs ideje felnőni, s a darabnak nincs rni körül forogni. Különbén hamarosan kisül, hogy Kuvráth királyt nemcsak szerelme bántja, — a mi nem gátolta, hogy Tagmát és népét vérig zsarolja, — hanem az is, hogy nincs ivadéka mostani feleségétől:

„Királyi ágya meddőséginek
Okát e végzetes szerelmiben
Gyanítja. És elméjét vágy s gyanú
Szorongatván menekülőt keres,
S reméli, hogy talál, ha tégedet
Ölelhet hitveséül.”

Ám Tágma nem vállalkozik e feladatra. Ha Kuvráth megőrizte szerelmét, ő is megőrizte gyűlöletét és bosszúvágyát férje megölője s lefejezője iránt. Mégis megkérdi a főpapot, mitévő legyen? Menjen hozzá, feleli Vendrő, mert így szól a jóslat:

„Halálfejet szül a királyi méh
Futó idő ha majd megéri elé,
Halálfej bosszút áll a holt fejért
S a szolgaságtok aznap véget ért.”

A főpap, joggal, másképp nem képzelheti, hogy a jóslat betelik, t. i. a királyi méh halálfejet szül, mintha az özvegy királyné újból férjhez megy. Ám Tágma ámulva hallja a jóslatot, s örömmel tudatja, hogy hisz első része már betelt: mikor férje Kuvráthtal harczolt, reményteljes állapotban volt, s a mikor Kuvráth férje levágott fejét küldte neki diadalmi jelül, ez a látvány annyira hatott rá, hogy magzatát halálfejjel szülte. De hát miért fedi fel Vendrő csak most a jóslatot, s tanácsolja a férjhezmenést, hisz Kuvráth már többször megkérte Tágmát? Miért jut a királynénak csak most eszébe a halálfejű fia, a kit holtnak híresztelt s, bizonyosan aesthetikai érzésből, magától húsz évig távol tartott?

Csak utalni akartunk arra, hogy az illusio kezdettől fogva nem tud megragadni, mert a kiinduló pont nem természetes. Már a drámai érdekesítésnek megfelelőbb, hogy a bosszúálló csakugyan visszatér. De holtan, fej nélkül. Mi mindjárt sejtjük, hogy ez Ellák, de a darab háromnegyed része annak felfedésében telik el, hogy ki a színen fekvő letakart csonka hulla, s ki megcsonkító gyilkosa. Tágma Sziráktól. Ellák gyilkosától tudja meg, hogy a halott fia s nem nagy épüléssel látjuk, hogy anyai fájdalomra, s a vágy fiát megtorolni csakhamar helyt ad annak a gondolatnak, hogy a jóslatot, ha csalással is be kell tölteni. Elfogadja hát Szirák ajánlatát:

„Én álarczával elkötöm fejem
S csatába indulok helyette én.

A népeink nem tudják a cserét,
 Csupán a jóslatot, Halálfejet
 Fog látni ellenség és jó barát
 Az álarczban s bennem királyfit.”

Szirák elmegey a harcza a nép élén, legyózi a kazárokat, s Kuvráth fejét küldi Tágmának. Ez aztán az aesthetikai gyönyör ne-
 továbbja, mikor Tagma a fejfel ujjong előttünk:

„Egy fejfel tartoztál nekünk,
 Hej Kuvráth! Itt van. Jó, hogy a tied.
 Markomban érzem hát csontos fejed
 Tudom, oh, nem így gondoltad te azt,
 Hogy a kezemben nyugodjék fejed,
 Hogy ujj aim fürtiddel játszanak,
 Tudom, hogy másképp gondoltad te ezt.
 Ez a szemed. Ez itt a homlokod,
 Ez orczád: érzem ujj aim alatt,
 Mít gondolsz, mit tesztek veled?
 Holla, nem gondolsz semmit. Már hideg
 Az agyvelőd, nem izzik a szemed
 Szilaj kívánczóságban, ajkakat
 Lezárta a halál.

. . . . Itt kezembe vagy.
 Ha tetszik, elgurítom a fejed,
 Ha tetszik az ebek elé vetem,
 Ha tetszik hát tálczára tétetem,
 S bármit tesztek, nem mondhatok rá nemet.
 Gyötrelmes hús évet róttál reám,
 De elfelejtem: Itt van a fejed.”

Ez nem szülhet mást, mind utálatot. Gyönyört csak a pervers lelkeknek. S ez nőalakba szökött vadállat az, a ki röviddel utóbb oly gyönyörűen dikciózik a szerelemről, a melynek nevében a holt Kuvráthtal is megbékül? Érezhetünk e iránta rokonszenvet?

De ki iránt tápláljuk rokonérzést, ki érdekeljen? Szirák? Ez oly lehetetlen alak. Minthogy Ellák arcza nem volt alkalmas a hódításra, ő ejté szerelembe csupa jó barátságból a czédrusvölgy virágát, Arsziilt, s a kötés úgy szólt, hogy a nászjé sötétjében Ellák lépjen jogaiba. Ámde Szirák maga is szerelemre gyúlt, a leány iránt, s a kritikus éjszakán megölte Ellákot. Mi biztosítja itt neki rokonszenvünket? Ez a gyalázatos és lehetetlen kötés, vagy a testvérgyilkosság? Mert ő testvérenek hiszi Ellákot. Igaz, hogy Siegfried is megszerzi Brunhildot Gunthernek, s Toldi is Piroskát Tar Lőrincznek, de egy-egy bravourós tettel, nem szerelem tettetésével, s kerítő-munkával.

Mit szólunk végre az utolsó borzalomhoz? Szirák, a darab tulajdonképi tragikai hőse, bűnhődik. Győz; Arsziiljával egyesülhetne, de íme arczára tapadt az álarcz, s alatta, hogy, hogy nem halálfejűvé

vált a feje, úgy hogy az rém mindenkinek s Arszil borzalmában megöli magát. A kiengesztelő momentum pedig abban jelentkeznék, hogy az egyének bukásán föltámadt egy nemzet. A vég méltó a kezdethez.

A réműletest borzadályost egyedül fejletlen vagy tévedt ízlés veti össze a tragikussal. Volt idő, hogy mindnyájan rejtegettünk fiókunkban egy tragédiát ilyes tárgyról, pl. Rosamundáról, a kit férje atyja koponyájából inni kényszerít, a ki ezért véres bosszút áll stb. Azt hittük, hogy ez a világ letragikusabb tárgya. Az angol tragédia Sturm und Drang-kora is mutat fel ily példákat. Shakespeare előzői: Greene, Lodge, Marlowe, Massinger, Beaumont — és Fletcher is azt hitték, — (a „Titus Andronicus” Shakespearejével együtt) hogy elég a színpadból közzvágóhidat vagy kőpadot csinálni s a munka tragikus hatást szül.

Annyira volna ma a magyar tragédia is, hogy ilyen nyers eszközökkel már nem dolgozik. Ilyen kevésbé nemes hatásért kár volt föltámasztani az ősidőket, a melyektől, ha csakugyan ilyenek voltak, háliszennek távol estünk már.

A darab kétes benyomásához hozzájárul még, hogy hármashangulat barokk alkotása: van benne görög, ultraromantikus és modern sejtelmes hangulat. A görög levegő volna benne a leghatásosabb, de egy elem sem jut teljes uralomra, egyik zavarja a másikat.

Az elhibázott darabot mégis mentette szemünkben hangzatos, helyenkint költői nyelve, s az előadók szép igyekezete. *Jászai* Mari Tágma hideg méltóságát ép oly jól adta vissza, mint hatalmasan bosszúszomjának pervers kitöréseit. Ha ő a fenséges kontúrokból remekel *Márkus* Emma a részletek raffinált kidolgozásában. *Arszilja*, a darab legrokonszónvesebb alakja, rendkívül finom, bájos és megindító volt. *Beregi* mint *Szirák* nem tetszett nekünk. Szenvedélyében színfalat hasogat fejhangjaival, kezén-lábán nem tud uralkodni s alakjával, mint bessenyő vezér sem tett vezéri benyomást. *Ivánfi* a döntő csatát nagyon jól recitálta. *Gál*, mint öreg paraszt (*Szirák* atyja) alakítása igazságával messze kivált a többi szereplő közül, a kik még mindig a Burgtheater régi szónoki iskolájának hívei. A jelmezek igen szépek.

Dr. Wildner Ödön.

A magyarországi munkások szakegyletei.

A magyarországi munkásoknak jelenleg két, egymástól külön vált, de nem ellentétes osztály-törekvése rendelkezik állandó szervezetekkel; a *szociál-demokrata párt* gyűlésekkel, tüntetésekkel, kérvényezéssel és nagyon tevékeny sajtójával dolgozik a kongresszusain megállapított politikai programm keresztülviteléért, a *szakegyletek* pedig a szociál-demokrata párt támogatásával ugyan, de attól szervezetileg egészen függetlenül, a munkásosztály gazdasági szervezkedésén munkálkodnak. A szociál-demokrata párt vezetősége a legutóbbi két esztendőben az általános választójognak, az egyesülési és a gyülekezési szabadságnak kivívásáért küzdött, a szak- és önképző-egyletek

pedig a fővárosban és az országban szerteszét külön-külön is, meg az országos szakszervezeti tanács központi vezetése mellett is egész sereg gazdasági érdekű munkáskérdésnek megoldásáért agítáltak.

Ha a munkásosztálynak e széles alapokra helyezkedett s működésileg is, meg szervezeten is differenciálódott tevékenységét egybevetjük a magyarországi munkásmozgalmak első korszakának ötletszerű, zavaros, kapkodó tétevézéseival: akkor bizony el kell azt ismernünk, hogy munkásosztályunk igen nagy belső fejlődésen ment keresztül. Hogy ezt a fejlődést tartalmában és terjedelmében megmérhessük, ám hasonlítsuk össze a végletek eseményeit.

Az első szociál-demokrata programot a *pozsonyi* első nagygyűlés 1869. márczius 29-én állapította meg; egyes pontjai között a következők fordulnak elő: teljes vallásszabadság, az állandó hadseregek megszüntetése, az egyháznak az iskolától való elválasztása, a parlament törvényhozó hatalmának felfüggesztése és az általános népszavazás meghonosítása, a közvetett adónak megszüntetése és a progresszív jövedelmi adónak behozatala, a papi rendek eltörlése és javaiknak iskolai célokra való elkobzása stb. Ennek a programnak végrehajtására alakult a *népválasztmány*, a melynek tagjai azonban nem a népből valók voltak s nem is úgy választottak. A népválasztmány 1869. augusztus 20-ára Pesten az Újvásár-térre hívta össze „az összes vagyontalan kéz- és fej munkás okát”, ott azután a megjelent nyolcz-tízezer embert az akkori rendőr-főkapitány jelenlétében mindenféle színpadias hókusz-pókusz között *meg esküdtettek* a pozsonyi programra. A következő években (1869—70.) aztán egyre-másra alapították az egyleteket és ezek fiókjait, a melyekben nagyon különböző célokat tűztek a tagok maguk elé. így pl. a többszörös összevesszés és kibékülés egyik fázisában megalakították az „Általános munkásegyletét s ennek céljául vallották: „egy társadalmi osztály alakítását, a mely korhadt lánczaitól szabadulni igyekezzék.”

Ezek a nagyon is szétfolyó, homályos és ábrándos eszmék a megvalósítás kísérletei közben még jobban eltorzultak. Azok a becsületes és jószándékú rajongók, a kik ez álomképek világában a legőszintébb erőlködésekkel fejtették ki minden tehetségüket, még csak nem is sejtették, hogy mire képesek s mire van szükségük? Az igazi feladatok, a teendőik részletei s méretei, egyszóval a mindennapi élet való viszonyai, teljesen ismeretlenek voltak előttük. — Vezetőjük a jó öreg Táncsics Mihály volt, a ki „*Arany Trombita*” cím alatt szerkesztette Magyarország első szociál-demokrata közlönyét. Nagyon jellemző az egész helyzetre az a rövid tárgyalás, a mely Deák Ferencz, Andrássy Gyula gróf és Táncsics Mihály között azzal végződött, hogy midőn Deák és Andrássy biztosították Táncsicsot a kormány jóindulatú készségeiről, az öreg néptribun rövid töprengés után kijelentette, hogy 300,000 frt épen elég lenne „a korhadt lánczok lerázására.”

Pedig a kormánynak és a közigazgatásnak nemcsak pártatlanságát, hanem jóindulatú figyelmességét is annyira élvezték ezek a mozgalmak, a milyen mértékben azóta soha sem volt abban részük. Az egyesületek valóban hatósági segítséggel terjesztették a szociális eszméket és a mikor 1870. június 4-én *Rainer Pál* belügyminiszter az általános munkásegyletnek rendkívül szabadelvű alapszabályait jóváhagyta, az *Internationale* tanácsa azon tanakodott, hogy ne tegye-e át székhelyét Magyarországra? — Ezek az alapszabályok a szociális eszmék propagálásának a legtágabb tért nyújtották; biztosították a gyülekezésnek és egyesülésnek teljes szabadságát, megengedték a pénzügyítésnek többféle módját s azt, hogy az egylet vidékre

megbízott ügynököket, külföldre pedig képviselőket küldhetett. A propaganda meg is indult az egész országban a hatóságok szemeláttára; szocialista újságok és röpiratok százezerszámra kerültek a magyar munkások közé, keresztül-kasul jártak az országban a pesti egylet ügynökei s a nemzetközi munkásmozgalmak vezéremberei állandóan és élénken leveleztek magyar elvtársaikkal.* Mindezek a törekvések a társadalom szimpáthiájával találkoztak s annyira legálisoknak voltak elismerve, hogy 1871-ben az Általános munkásegylet az akkori elnökének kérelmére a királytól 500 frt segélyt kapott.

Valóságos sorscsapásnak kell azt tekintenünk, hogy e korszak munkásmozgalmainak vezetői úgy a gazdasági kérdésekben, mint a szervezés és adminisztráció teendőiben teljesen tájékozatlanok voltak. Merőben improduktív frázisokkal, czéltalan rendetlenkedésekkel és kalandos hóbortokkal foglalkoztak. Az agitátorok mindenütt azt hirdették: „Ébredjen fel az alvó oroszlan, hogy szívébe beoltassék méltóságának és gazdasági nélkülözhetetlenségének tudása, a mi csak a régi, romladozó mai rend romjain felépült népállam keretein belül lehető.” — Azután a budai vár és a citadella megrohanásának hóbortos terve, majd a „szocial-demokrata iskolának” fiaskója, foglyok kiszabadítása, felségsértések, az általános forradalom fenyegetőzése, a képviselőház megszállása stb. annyira diszkreditálták a munkásmozgalmakat, hogy a rendőség házkutatásokra, letartóztatásokra, a kir. főügyészség pedig hűtlenségi perekre szánta el magát.

Így alkonyodott el a magyarországi modern munkásmozgalom* nak első korszaka és ha azzal összehasonlítjuk a legutóbbi évek küzdelmeit, eredményeit: bizony-bizony nemcsak a munkások osztály-érdekeire, hanem a társadalom evolúciójára való tekintetkből is elismeréssel kell honorálnunk a munkásosztálynak elvitathatatlanul nagy fejlődését.

E sorok a hűséges krónika szerény szerepére vágyakoznak s a jámbor krónikást sem a prókátornak, sem a pörosztónak tiszte nem illeti. — Megestek tévedések, hibák, sőt talán bűnök is intra et extra muros: ezeknek bírái és védelmezői majd csak a mi sírjainkon tegyenek dolgainkban igazságot. A tényeket azonban vessük bele az igazságos mérleg serpenyőibe s próbáljuk meg kimutatni, miben lettünk tökéletesebbek eleinknél?

A *szocial-demokrata párt* egy központi pártvezetőséget szervezett, a mely gondozza és irányítja a földművelő és az ipari munkások politikai mozgalmait, igen tevékeny pártsajtót tart fenn és 1890-től 1901-ig összesen nyolcz kongresszust tartott. Legutolsó, nyolczadik kongresszusa 1901. május 26. és 27. napjain folyt le a következő napirenddel: 1. a pártvezetőség jelentése; 2. a szervezkedés és a sajtó; 3. a küzdelem az általános választójogért; 4. a képviselőválasztások és a szocial-demokrata párt; 5. a pártvezetőség választása; 6. esetleges indítványok. A pártnak 1901. május 18-én 3344,88 kor. vagyona volt; legutolsó 1900/1901. évi bevételei 48,288,50 kor., kiadásai pedig 48,31012 kor. összegre rúgtak. A bevételek zöme a pártlapok és a könyvkereskedés jövedelmeiből (== 37,460,61 kor.) eredt, a kiadások pedig ugyané czímeken 40,260,77 kor.-ra mentek.

Kétségtelenül nagy a haladás s szervezet adminisztrációjában; a kongresszuson 64 község 113 küldöttel és 42 fővárosi szervezet 81 küldöttel volt képviselve. A kongresszus napirendjében azonban ma is

* Schulhof: A munkásmozgalom keletkezése Magyarországon. Budapest, Kosmos, 1895.

megtaláljuk azokat a meddő jelszavakat, a melyek évtizedek óta eredménytelenül kísértének majdnem minden kongresszuson. Úgy véljük tehát, hogy a szociál-demokrata párt működésének gyümölcse az osztály-öntudat kifejlesztésében és megerősítésében, meg a szervezet jó adminisztrációjában áll; másféle, tényleges eredményeket azonban nem tud felmutatni.

A szociál-demokrata párton kívül van az országban egy „újja szervezett szociál-demokrata párt”, a melynek a fővárosban 18 ipari s az országban 354 legnagyobb részét mezőgazdasági munkás-szervezete van; ez a párt a nemzeti eszmének és a társadalom mai kereteinek megtartásával óhajtja a munkás kérdéseket megoldani. A párt rövid, alig másfél éves élete s a szociál-demokrata párt kemény ellenkezése folytán még nem mutathatta ki képességeit.

A *szakegyetek és szakszervezetek* országszerte évről-évre szaporodnak s a bérmunkások érdekeit a mai kapitalisztikus gazdasági rend keretében akarják védelmezni. A szakegyesületek egy központi szakszervezeti tanácsot állítottak fel Budapesten s eddig két országos kongresszust tartottak.

Az első kongresszus 1899 május 21. és 22. napjain a következő napirenddel folyt le: 1. a végrehajtó bizottság jelentése; 2. a szakszervezeti szervezkedés alakja; 3. a munkanélküliség, utassegély és szállásügy; 4. a szakszervezeti tanács megválasztása; 5. munkásvédő törvényhozás; 6. a szaksajtó; 7. sztrájkügy és egyesületi szabadság; 8. munkaközvetítés; 9. indítványok. Jelen volt a kongresszuson 23 vidéki szakegyletből 35 küldött és 41 fővárosi szakegyletből 64 küldött.

A második kongresszus 1901 december 25—27. napjain folyt le s 42 fővárosi szakegyletnek 78 küldöttje, továbbá 47 vidéki szakegyletnek 42 küldöttje jelent meg azon. A kongresszus elfogadta a következő javaslatokat:

„A magyarországi szakszervezetek II. kongresszusa a következőket követeli:

1. Az 1894: XVII. t.-cz. (ipartörvény) revízióját. A revíziónál a következő szempontok legyenek irányadók:

a) a munkaviszony testületi megegyezés útján szabályoztassék minimális munkabér megállapításával;

b) a munkaidő szabályozása, a 8 órasi normál munkanap elrendelése;

c) a női munkások védelme: a női munka eltiltása minden oly foglalkozási ágban, a mely a női szervezetre ártalmas; egyenlő munkabér a nő részére, ha a férfimunkással egyenlő munkát végez;

d) a 14 éven alóli gyermekek foglalkozásának feltétlen eltiltása; ifjú munkások, tanoncok (14 évtől 20 évig) különleges védelme;

e) az éjjeli munka eltiltása; kivételes esetekben szükséges különórakért kétszeres órabér fizetendő; az éjjeli munka tilalma alól kivételt képeznek oly üzemek, melyekben technikai okokból az éjjeli munka elháríthatatlan;

f) heti 36 órasi megszakítatlan munkaszünetnek biztosítása;

g) a truck-rendszer eltiltása;

h) hetenkinti bérfizetés;

i) a darabszamos munka, a csoport- és otthoni munka- (sitz-) rendszer eltörlése;

j) addig is, a míg a munkakönyvek eltörlötnek, munkakönyvek zálogtárgyul semmi esetben vissza nem tarthatók.

Egyezmények, a melyek ezen törvényes intézkedésekkel ellenkeznek, semmisek és büntetendők.

2. Az egyesülés és gyülekezés szabadsága törvény által biztosított. Törvényileg biztosították a munkások ama joga, hogy szabadon egyezkedjenek és egyesüljenek jobb munkaviszonyok kiküzdésére és hogy ezen küzdelmeikben a sztrájk és bojkott jogosult eszköznek elismertessék.

Hatályon kívül helyezendő ama tilalom, hogy bérharczban levő tagjaikat az egyletek nem segíeyezhetik. Úgyszintén a gyűjtési tilalom megszüntetendő.

3. A munkakönyv eltörrendő.

4. Követeljük az ipari bíróságok felállítását a munkások választott képviselőinek paritásos bevonásával.

5. Az iparfelügyelet kibővítendő. Iparfelügyelőkül mindkét nem-beli munkások alkalmazandók.

6. A munkahelyiségek az egészségügyi követelményeknek megfelelően rendeztessenek be. Szigorú felügyelet alá helyezendők különösen azok az üzemek, a melyekben mérges, vagy más, az egészségre ártalmas anyagokkal dolgoznak. A pinczeműhelyek eltiltandók.

7. Mindennemű üzemben oly technikai, vagy egyéb intézkedések teendők, melyek a baleseteket kizárják.

8. A kötelező állami betegsegélyezés, s a baleset-, rokkant- és aggkor-biztosítás törvénybe iktatásáról a munkások anyagi megterhelése nélkül és önrendelkezési joguk biztosításával kell gondoskodni.

9. A munkásság életbevágó érdekeinek kellő megővhatása szempontjából a munkáskamarák haladéktalan felállítását, melyek a kereskedelmi és iparkamarák mintájára s ezek székhelyein szerveztetvén, ezekhez hasonlóan és velük egyidejűleg minden, a munkásokat érdeklő törvényhozási és községi intézkedés megtétele előtt erre nézve véleményadásra felkéressenek s általában felügyeleti és tanácskozási hatáskörrel bírnak.

Továbbá elhatározza a kongresszus, hogy addig is, míg a munkáskamarák ügye törvényhozásilag rendeztetnék, lépéseket tesz Budapest székesfőváros tanácsánál, hogy a munkásszervezetekkel egyetértve tegye meg saját hatáskörében a szükséges előmunkálatokat a központi munkáskamara létrehozására, mely a többieknek követendő mintául lesz hivatva szolgálni.

10. Tekintve azt, hogy a fegyházakban mindenütt nagy ipartelepeket létesítenek és az olcsó fegyenczmunkával, szennykonkurrencziát üzve, a munkabérek leszorítását elősegítik,

tiltakozik a kongresszus az ellen, hogy az állam — ingyenes munkaerő birtokában — egyes iparágakat kapitalisztikusan üzve, a fegyházakból az iparczikkeket egyes vállalkozók útján kiviszi a piacra és ez által versenyt támasztva, a szabad munkásokat a fegyenczekénél is rosszabb helyzetbe hozza;

tiltakozik a kongresszus az ellen, hogy egyes túlbuzgó fogházi és fegyintézeti igazgatók bérharcz esetén, a kormány rendeletére, vagy saját elhatározásukból, műhelyeiket és a foglyokat a gyárosok és iparosok rendelkezésére bocsássák és ez által a bérharczban álló munkásokat legéletbevágóbb érdekeikben károsítsák;

tiltakozik végül az ellen, hogy a foglyok és fegyenczek oly mezőgazdasági munkákra használtassanak fel, melylyel a földművelő munkások keresetét elvonják.

Mindezekre való tekintetből az országos szakszervezeti kongresszus a kormányhoz fordul azzal a követeléssel, hogy törvény útján a fegyenczmunkát a fentjelzett irányban rendezze, hogy a becsületes munkás ne nézzen annak a veszélynek eléje, mikép kenyér nélkül

marad annak az államnak a versenye révén, a melynek első sorban volna kötelessége lakosai részére munkáról és kenyérről gondoskodni.

11. Kimondja a kongresszus, hogy az egyletek összeköttetése és szoros együttműködése szükséges. Rokonszalmak egyletei szövetségek kötésére kötelesek és a szövetségek hatásköre kiterjesztendő. Minden nagyobb városban, a hol több egyletnek van székhelye, szakszervezeti kartellek köteendőek a helyi agitáció teljesítésére, valamint a közös kiadások: jogvédelem, utassegély stb. költségeinek előteremtésére. A kartellek a budapesti szakszervezeti tanács végrehajtó bizottságával állandó összeköttetést tartanak fenn s azt a szervezkedés állásáról tájékoztatják.

Ha egy helyen csak egy egyesület létezik, kölcsönöségbe lép a kartellekkel a segélyt illetőleg s tagjai a fővárosban is segélyezendők. Ilyen egyletek a budapesti szakszervezeti tanácscsal állandóan fenntartják az összeköttetést.

A kongresszus utal annak szükségességére, hogy a külföldi testvéregyesületekkel, az utazó szakszervezeti tagok kölcsönös segélyezését illetőleg, minél előbb összeköttetés létesíttessék.

12. Tekintettel arra, hogy magyar szakszervezeti irodalmunk mindez ideig csak szaklapjaink hasábjaira szorítkozott, a magyar ipari munkás- és szakviszonyokat szem előtt tartó önálló irodalmunk pedig még a lehető legkezdetelesebb, úgyszintén a külföldi szakirodalom legjobb termékei magyar irodalmunkból még hiányoznak, kimondja a kongresszus, miszerint egyrészt a szakszervezeti tanács végrehajtó bizottságának, másrészt az egyes szakmáknak kötelességévé tétetik, hogy szakszervezeti irodalmi művek létesítéséhez úgy anyagi, mint erkölcsi tekintetben hozzájáruljanak; szervezeti kérdések irodalmi tárgyalására pályadíjakat tűzzenek ki és a művek terjesztését elsőrendű kötelezettségüknek tartásák.

Ezzel kapcsolatosan kimondja a kongresszus, miszerint régóta érzett hiányt pótolva, utasítja a szaktanács a végrehajtó bizottságát egy központi szakszervezeti közlöny létesítésére, mely hivatva legyen a szakszervezetek közös érdekeit a sajtó útján megvédeni, továbbá az egyes szakmák közötti, valamint ez utóbbiak és a végrehajtó bizottság között fennálló köteléket szorosabbra fűzni.

Továbbiakban az önképzés előmozdítása és fejlesztése céljából szükséges, miszerint a végrehajtó bizottság különböző tanfolyamoknak életbeléptetésére haladéktalanul intézkedéseket tegyen. Az egyes szakszervezetek vezetőségei pedig igyekezzenek a rendszeresen megtartandó felolvasások és vitaestélyek, valamint a megvitatandó kérdések változatosságára az eddiginél még nagyobb gondot fordítani.

Mínthogy a központi szakszervezeti közlöny kiadása, nemkülönben a közös tanfolyamok létesítése a végrehajtó bizottság hatáskörébe utaltatnak, e körülmény a bizottság kiadásait jelentősen szaporítja, miért is az egyes szakmáknak, természetesen a vidéki szervezeteknek is kötelességévé teszi a kongresszus, hogy a közös járulékokat a megszorított közös kiadások arányában fizessék be, különösen pedig igyekezzenek a járulékokat az esedékes időben pontosan beszolgáltatni, hogy a végrehajtó bizottság akciójában ne gátoltassék.

Továbbá kimondja a kongresszus, miszerint a szakszervezeti irodalom és az önképzés kérdésénél egyik legfontosabb tényezőként a sajtó útján, miért is szükséges, hogy ennek fejlesztése érdekében továbbra is a legmesszebbmenő intézkedések tétessenek. Részletkérdésekbe ez alkalommal nem bocsátkozva, az első szakszervezeti

kongresszusnak e tárgyban kijelölt összes irányelveit ma is fentartandónak véljük.

Végül sajnálkozásának ad a kongresszus kifejezést a felett, hogy a kormány ezideig mitsem tett arra nézve, hogy a sajtószabadság ellen az utóbbi években elkövetett rendszabályokat hatályon kívül helyezze. Minthogy e rendszabályok sem az 1848. évi XVIII. t.-cikknek, sem a jogállam követelményeinek meg nem felelnek, sőt azzal ellentétben állanak, a kongresszus e rendszabályok hatályon kívül helyezését sürgősen és a leghatározottabban követeli.”

Ebből a gazdag kongresszusi anyagból nem csak az tűnik ki, hogy a jól előkészített gyűlés nagy munkabírással dolgozott három napon át, hanem az is látszik, hogy a szakszervezeti tanács igen helyes gazdasági érzékkel válogatta össze azokat a munkáskérdéseket, a melyeknek tárgyalásaiból a munkásosztályt csakugyan nem lehet kizárni. A határozatok egy része különben már tényleg szóba került a kormánynak törvény-előkészítő tanácskozásaiban is, a hol épen úgy, mint a szakirodalom terén és a különböző társadalmi egyesületekben is sohasem a munkásosztály elnyomására, kizsákmányolására irányuló önző szándékok hallatták ellenvetéseiket, sőt ellenkezőleg, nem lehet elvitatni, hogy a munkáskérdések irodalmi, társadalmi és törvényhozási tárgyalásai közben lépten-nyomon találkozunk a munkásosztály iránti szimpathiák csalhatatlan jeleivel. — Azokat az ellenvetéseket pedig, a melyek a gyenge és fejletlen magyar ipar védelme érdekében alkalomszerűleg fel-felmerülnek, épen annyira természeteseknek kell találnunk, mint a hogyan be kell látnunk a munkások és munkaadók érdekellentéteit. Kétségtelen dolog azonban, hogy a szakegyesületi kongresszus és annak végrehajtó szerve, a szakszervezeti tanács, sokkal megfoghatóbb s a munkásosztályra nézve tetemesen fontosabb kérdéseket dobott bele a közvéleménybe, mint a szociál-demokrata párt. Viszont pedig azt sem lehet tagadni, hogy a szakszervezeti kongresszus a maga reális célú tárgyalásaival együtt tulajdonképen a szociál-demokrata párt működésének eredménye, a mely az osztály-öntudat melegágyából a fentebb felsorolt gazdasági törekvéseket fakasztotta életre. Van ugyan e melegágyi csirák között kores is, dudva is, meg azután némelyiket még a politikai és gazdasági élet viharai is megviselhetik: hanem azért talán nem csalódunk, ha azt hisszük, hogy a szociál-demokrácia anyapártjának e leány ági hajtása előbb hoz gyümölcsöt, mint az anyató. A mely reménység különben a szociál-demokrata pártot is vigasztalhatja, hiszen a történelem látószemű embereknek sok példában mutatta már és ismétli egyre, hogy a gazdasági erősödés meg tudja szerezni a politikai hatalmat is.

Zigány Zoltán.

KORTÖRTÉNETI SZEMLE.

Január hó folyamán a nagy világpolitikai kérdések ismét egyszer sokat beszéltek magukról. Okot és alkalmat szolgáltatott erre néhány többé-kevésbé fontos nyilatkozat, mely egyes előkelő állásban levő államférfiak részéről elhangzott s a melyeknek mindenesetre jelentőséget kell tulajdonítanunk, ha nem is vagyunk képesek bennük, — mint ezt sokan tették — új nemzetközi csoportosulásoknak előhírnökeiket látni. Egyik-másik nyilatkozat Magyarországot is közelről érdeklí, illő tehát és hasznos is, hogy tisztába jöjjünk azzal, miről van tulajdonképen szó.

Az európai nagyhatalmak ma tudvalevőleg két táborra oszolnak. Az egyikbe tartozik a hármasszövetség, melynek tagjai: Németország, Ausztria-Magyarország és Olaszország, a másikba tartozik Franciaország és a vele szövetségben álló Oroszország. A hatodik nagyhatalom, Anglia, elég erősnek érzi magát, hogy különállást foglaljon el s ezért már évtizedek óta azt a politikát folytatja, melyet egyik kiváló államférfia a *splendid isolation*, a fényes elszigeteltség, politikájának nevezett. A nagyhatalmak ezen csoportosulása nagyban és egészben megfelel az európai helyzetnek. Németországot állandóan fenyegeti Franciaország, Ausztria-Magyarországnak balkán-érdekeit veszélyezteti Oroszország és csak természetes, hogy e két egyaránt fenyegetett állam határain kívül is támaszt keresve, elfelejtette régi differenciáit és végre is egymás karjaiba omlott. Ennek ép oly észszerű következménye volt azután az, hogy Franciaország és Oroszország, kik ellen ez említett szövetség, habár nem támadó értelemben, irányult, szintén közeledtek egymáshoz és végűi is szövetségre léptek. Ez a két szövetség annyira természetes, hogy e négy államban csak igen szórványosan jelentkeznek különvélemények a követendő külpolitikára nézve. A mi Olaszországot illeti, erre nézve kevésbé világos a helyzet és csakugyan nézeteltérések lehetnek arra vonatkozólag, hogy a németosztrák-magyar vagy a francia-orosz szövetséghez való csatlakozás kecsegteti-e az olaszokat több előnnyel; ezért itt a nézeteltérések kül-

politikai kérdésekben meglehetősen élesen ki vannak fejlődve. Kétes lehet végül az is, hogy Angliára nézve nem volna-e helyesebb az elszigeteltség politikájának elhagyásával a kontinensen erős szövetséges társat keresni, s ez irányban az utóbbi évek folyamán felelős angol államférfiak részéről tettek is, ha nem is épen kísérletek, de legalább is puhatolózások. Ha ezt a helyzetet következetesen szem előtt tartjuk, könnyen fogjuk megbírálhatni azon nyilatkozatok jelentőségét, a melyek a külpolitikai szövetségekre, vagy azok bensőségére esetleg befolyással lehetnek.

Ha van egy ország, a melynek külpolitikájában változás a mai körülmények közt is könnyen elképzelhető, úgy ez *Olaszország*. Olaszország akkor, a mikor a hármasszövetséghez csatlakozott, a lehető legrosszabb viszonyban állt Franciaországgal. Kevéssel azelőtt fészkelte be magát Franciaország Tunisba, melyet Olaszország saját szférájához tartozónak tekintett, kereskedelmi differenciák, melyek később vámháborúra vezettek, még élesítették az ellenszenvet a két ország között s befolyással volt a viszonyoknak alakulására kétségkívül az a körülmény is, hogy Olaszország vezető államférfia, Crispi, a francziák szemében a leggyűlöltebb politikusokhoz tartozott. Németországot és Ausztria-Magyarországot ellenben Olaszországtól semmiféle differencia el nem választotta, kereskedelmi téren mindkét állam Olaszországnak még némi áldozatok árán is jelentékeny előnyöket volt hajlandó biztosítani, Crispi maga pedig az uralkodó német államférfin, Bismarck, barátaihoz és legmelegebb tisztelőihez tartozott. Ily viszonyok közt csak természetes, hogy Olaszország nem Franciaországhoz, de Németországhoz és az osztrák-magyar monarchiához csatlakozott.

Az utóbbi években azonban a helyzet némileg megváltozott. Olaszország és Franciaország jelentékeny mértékben közeledtek egymáshoz. A vámháború a két ország közt megszűnt és egy, mindkét ország lakóira nézve előnyös kereskedelmi szerződés számos összeköttetést teremtett francziák és olaszok között. Crispi érdemtelenül bár, de csúfosan megbukott és egy ideig magában Olaszországban is a legnépszerűtlenebb egyénekhez tartozott, azóta pedig meg is halt. Az az államférfiú, ki Crispi után leghosszabban vezette Olaszország külpolitikáját, Visconti-Venosta, a gallophobiának még látszatát is kerülte és tudatosan előkészítette a Franciaországgal való teljes kibékülést, a jelenlegi külügyminiszter pedig, Prinetti, kormányalépte előtt egyenesen a francia szövetség eszméjével kaczerkódott. Az olasz flottának a múlt évben Toulonban tett látogatása szintén hozzájárult a két állam viszonyának javításához. Viszont Olaszországnak viszonya a hármasszövetség egyéb tagjaival az utóbbi években nem volt teljesen zavartalan. Az a hír, hogy Albániára nézve Olaszország és Ausztria-Magyarország közt ellentétek merültek fel, ugyan nem oly komoly, mint a mily komoly formában fellépett, de azért mégis bizonyos féltékenységet okozott, azonkívül pedig bizonyos az, hogy a közeledő vám-

tárgyalásokon Olaszországnak több nagy előnyről, melyet eddig Németországgal és Ausztria-Magyarországgal szemben élvezett, le kell majd mondania. E körülmények természetesen befolyással voltak az olasz politikai felfogásokra is és a hányszor most újabb eset merül fel, a mely Olaszországot Franciaországhoz közelebb képes hozni, azonnal azt híresztelik, hogy Olaszország el fog szakadni a hármasszövetségtől és egészen a francia-orosz szövetséghez fog csatlakozni.

Ilyen hírek merültek fel most is, midőn Franciaország római követe, *Barere*, egy az évforduló alkalmából tartott beszédében holmi megállapodásokról rántotta le a leplet, melyek Olaszország és Franciaország közt egy a földközi-tengerbeli érdekekre vonatkozólag létrejött. Hogy ily megállapodás létezik, azt a világ már régebben is tudta, úgy látszik azonban, hogy az egyezmény eredetileg szűkebb volt s most több más fontos kérdésre, sőt valószínűleg a Földközi-tengerrel összefüggő egész érdekkörre ki lett terjesztve. Ezen érdekek között Olaszország szemében a legfontosabb Tripolis hovátartozandóságának kérdése, mert Tripolis oly közel fekszik Olaszországhoz, hogy francia kézre való jutása Olaszországnak nemcsak kereskedelmi, de politikai érdekeire nézve is nagy veszélyt rejtene magában. Franciaország Algirből kiindulva mind erősebb gyökeret vert a Tripolis-szal határos Tunisban és egyideig úgy látszott, mintha még messzebb menő ambíciói is volnának. E feltevést indokolni látszott az az 1898-ban létrejött szerződés is, mely Franciaország és Anglia észak- és középpafrikai érdekszféráit elhatárolta, mert ez a szerződés Franciaország keleti érdekhatárát akként jelölte meg, hogy a francziák Észak-Afrika legfontosabb karavánútait teljesen hatalmukba kerítették volna. Ezt a kedvező helyzetet a francia kormány és annak ügyes római képviselője felhasználta arra, hogy Olaszországot Franciaországhoz közelebb hozza azáltal, hogy a jelenleg Törökországhoz tartozó Tripolist végleg az olasz érdekszférába utalták. Valószínű különben, hogy ezt sem tették ingyen, hanem ennek fejében biztosítékot eszközöltek ki arra nézve, hogy Olaszország a francziák Marokkó felé való terjeszkedésének nem fog akadályokat útjába gördíteni.

Ez az egyezmény alkalmul szolgált annak elhíresztelésére, hogy Olaszország nemsokára végleg el fog szakadni a hármasszövetségtől, hogy Franciaországhoz csatlakozzék. Bár ebben lehetetlenség nincs, e feltevésnek komolyabb indokai sincsenek. E tekintetben a német kancellár foglalta el a helyes álláspontot, a mikor megjegyezte, hogy a hitesebbeknek nem kell mindjárt érzékenykedni, ha felesége mással is tánczol egy külön túrát.

Voltak különben, kik még tovább mentek és nemcsak Olaszországot búcsúztatták ki a hármasszövetségből, hanem az *Ausztria-Magyarország* és *Németország* közti viszony lazulásáról is beszéltek. Erre egy másik beszéd adott okot, a melyben Bülow gróf német kancellár hivatkozván arra, hogy a világpolitikai problémák ma már

nem szorítkoznak Európa határai közé, de az egész föld kerekességét felölelik, kijelentette, hogy a hármasszövetség ma már nem képez abszolút szükségességet Németországra nézve. Bülow gróf okoskodásának helyességéről nem igen volt képes valakit teljesen meggyőzni, hisz minél nagyobb kört ölel fel egy ország külpolitikája, annál biztosabb garanciákra van szüksége arra nézve, hogy közvetlen szomszédai részéről nem lesz támadásoknak kitéve, Valószínű, hogy Bülow gróf ezzel a kifejezéssel csak azoknak akart válaszolni, kik Olaszországban, de Magyarország agrárius köreiből is folytonosan azt hangoztatják, hogy Németországnak gazdasági áldozatokot kell hoznia szövetséges társaival szemben, ha nem akarja, hogy a szövetség, mely Németország nagyhatalmi állásának alapját képezi, felbomoljék. Ha ez lett volna Bülow gróf célja, úgy azt, a mit mondott, egy német államférfi szájában megérthetjük, valamint hogy megértették az intést a mi agrárius köreink is, a kikben — úgy látszik — ki akar hajtani a külpolitikai dudva magja, melyet Ugron Gábor vetett el a delegációkban, mikor a hármasszövetség ellen irányuló politikáját hirdette.

Ha a hármasszövetség államaitól elfordulunk, a többi nagyhatalomnál is látunk néhány mozzanatot, mely a külpolitikai közvélemény átalakulására enged következtetni, habár itt sem oly mértékben, hogy valamely, a közel jövőben beálló változásra gondolni lehetne. Különösen jellemző e tekintetben *Franciaország* példája. Itt a múlt hóban előfordulhatott, hogy egy hivatalos külügyi jelentésben Massabuan képviselő a Németország felé való közeledés eszméjét hangoztatta. Igaz, hogy ez az eszme távolról sem találkozott általános helyesléssel, de maga az a tény, hogy megpendítése lehetséges volt, hogy az eszméről komolyan vitatkoztak és hogy azt, ki az eszmét felszínre vetette, nem hurrogták egyszerűen le, arra vall, hogy a Németországgal szemben való békülékenyebb szellem az utóbbi időben haladt. Pedig még Jules Ferry, ki egy ízben, mikor attól tartott, hogy Németország államférfiai afrikai és tonkingi politikájának akadályokat fognak útjába gördíteni, szintén kevésbé rideg magatartást tanúsított a rajnántúli szomszédokkal szemben, ezzel élete végéig tönkretette politikai *carrière*-jét, pedig nagyobb ember volt és nem is ment olyan messze, mint Massabuan.

A mi *Angliát* illeti, már megemlítettük, hogy itt is mind szélesebb rétegekben terjed el az a tudat, hogy Angliának is szüksége van szövetségesre. Anglia egyik legbefolyásosabb minisztere, Chamberlain adta ki erre a jelszót, ha nem is elsőnek egyáltalában, de elsőnek a felelős államférfiak sorában. Egyideig az angolok az Északamerikai Egyesült-Államokat szerették volna szövetségesekül megnyerni, de propositióik meglehetősen hűvös fogadtatásra találtak. Később Németország felé irányozták figyelmüket és tényleg az volt az általános felfogás, hogy politikai bonyodalom esetében Angliának inkább a hármasszövetséghez kell szegődnie, hisz Oroszországtól Ázsiában, Franciaországtól pedig Afrikában — mely érdekellentétek választják el. Ezek a viszo-

nyok — nézetünk szerint — még ma is a hármasszövetség biztos barátaivá teszik Angliát és csakis az a minden indok s minden cél nélkül tendentiosus hazugságokkal szított határtalan angolgyűlölet, mely a délafrikai háború óta Németországban felszínre kerekedett, indokolhatja, hogy mégis akadtak, kik komolyan vették azt a cikksorozatot, mely a *National Review* legújabb számaiban megjelent és a melyben egy vagy több ismeretlen szerző Angliának Orosz- és Franciaországgal való szövetkezését veszi pártfogásába.

Szükségesnek tartottuk, hogy egyszer a nagy politika ezen áramlatairól és törekvéseiről is tudomást vegyünk. Arról a pár eseményről, mely a külföldi államok belpolitikájában január folyamán előfordult, nevezetesen a porosz képviselőház lengyel vitáiról az angol parlamentben a délafrikai háborúról folytatott tanácskozásokról, Szerbia trónöröklési zavarairól, a bolgár miniszterválságról és a Chile és Argentína közt felmerült viszályról majd legközelebb számolunk be.

Budapest, 1902. január 24.

gg.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

(A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HIVATALOS ÉRTEŚÍTŐJE.)

A társaság december hó 16-án Pikler Gyula elnöklete alatt ülést tartott, a melyen mindenekelőtt az elnöki szék betöltéséről tanácskozott és egyhangúlag azt határozta, hogy az elnöki állás elfogadására gróf Andrassy Gyula kéressék fel. Az elnök bejelentette továbbá, hogy Pulszky Agost özvegye néhai férje könyvtárának társadalomtudományi részét, mintegy 1500 kötetet a társaságnak adományozta, s hogy az elnökség testületileg tolmácsolta a társaság háláját e nagylelkű és nagybecsű ajándékért. A választmány elhatározta, hogy e könyvtárt *Pulszky - könyvtár* néven külön fogja kezelteni és örömmel vette tudomásul, hogy a kereskedelmi és iparkamara elnöksége késznek nyilatkozott e könyvtárt az Alkotmány- és Szemere-utczák sarkán lévő fényes palotájában elhelyezni és könyvtárosával díjtalanul kezelteni. Azóta a könyvtár elhelyezése meg is történt és mihamar a tagok rendelkezésére fog állani. A választmány végül egy további év tartamára megújította a Huszadik Század szerkesztőségével kötött szerződését és 40 új tagot vett fel.

Múlt évi december hó 30-án este 6 órakor a társaság *Hegedűs Lóránt* elnöklete alatt rendkívüli közgyűlést tartott a kereskedelmi és iparkamara gyűléstermében és Emmer Kornél indítványára közfelkiáltással gróf *Andrassy* Gyulát választotta meg elnöknek, egyszersmind a két alelnököt és Emmer Kornél tagot küldte ki, hogy gróf Andrassy Gyulát az elnökség elfogadására felkérjék. Az elnök bejelentette továbbá, hogy dr. *Lessner* Richárd pénztáros nagy elfoglaltsága miatt leköszönt. A társaság sajnálattal vette tudomásul a lemondást, köszönetet szavazott Lessnernek buzgó működéséért és helyébe dr. *Teller* Miksa ügyvédet választotta meg pénztárossá. Az ülés elején *Hegedűs* Lóránt elnök meleg hangon emlékezett meg arról a veszteségről, a mely a társaságot *Molnár* Antal orsz. képviselőnek elhunytával érte. A közgyűlés felkérte az elnökséget, hogy a társaság részvétét levélbelileg fejezze ki az elhunyt özvegyének.

Végül *Somló* Bódog előadást tartott *Az erkölcs túlkövetelése*i címen, a melyet januári számunkban egész terjedelmében közöltünk.

Hegedűs Lóránt elnök a felolvasást igen eszmeerjesztőnek tartja, de szükségesnek tartja kiemelni azt a szempontot, hogy az erkölcs tulajdonképen társadalmi termék, s hogy mint ilyennek kutatandók okai. Az egyénekre vonatkoztatása az erkölcsi szabályoknak szintén egy társadalmi levezetés jellegével bír s ezért az erkölcsi túlkövetelések

ebből a szempontból valóban ritkán találhatók. Különösen nehéz erkölcsi túlkövetelésekről beszélni a mi társadalmunkban, hol nagy, új néprétegek felemelkedését kell elősegíteni s ezért sohasem prédikálhatjuk eléggé az altruizmust.

Somló felolvasásának megvitatására a társaság január hó 10-én külön vitaülést tartott, a melyről a következőkben számolunk be:

Dr. Fazekas Oszkár abban véli találhatni dr. Somló Bódog előadásának rendkívüli sikerét, hogy az erkölcs túlzó követeléseinek nemcsak kategóriáját állította fel, „hanem meggyőző kritikáját is adta czélszerűségi szempontból s ezzel beillesztette a társadalmi világrendbe, mint szükséges tényezőt, azt a kiegyenlíthetetlen ellentétet, a mely mindenki tudatában úgy él, mint egy ki nem küszöbölhető visszásságnak, a társadalmi élet egy sötét árnyoldalának képzeté.

Az előadó kalapácsütései az erkölcsi rend oszlopaikat nem megdönteni akarják, hanem csak erejüket kipróbálni s vizsgálatának eredménye az, hogy megállják helyüket, mert az erkölcs szabályai, ha nem is önmagukban, mint dogmák, de célbavett hatásaikban czélszerűek. *Az individualisált erkölcs* eszméjét, melyre az előadó e réven jutott, érdekes volna behatóbban kifejtve látni.

Somló conclusiói szerint az erkölcs túlzó követelései csakis mint a cselekvéseinket befolyásoló, egyéb tényezőkkel egyútható factorkok lehetnek czélszerűek. Megfontolásra ajánlja a felszólaló azt a gondolatot, hogy *vajjon nincs-e a túlzó erkölcsi tételeknek önmagukban is létjogosultságuk*, ha nem is a gazdasági czélszerűség, hanem az *esztétikai czélszerűség* szempontjából. E gondolatra a felszólalót az a kétségtelen tény vezeti, hogy egyrészt az esztétika is cselekvési szabályokat tartalmaz, a melyek követése önmagában élvezetet nyújt; — másrészt pedig az esztétikai elveket is túlzó követeléseknek lehet tekinteni, melyek, mint a hangtan a harmóniára, az építészet története az építészetre nézve igazolja, s mint a többi művészetekre nézve is bizonynyal megállapítható lesz, a gazdaságilag czélszerűnek úgyszólván túlhajtásaiból fakadtak.

Dr. Horvát Lipót két szempontból szólal fel. Egyrészt azért, hogy kiegészítse azon példákat, a melyekkel az előadó az erkölcs túlköveteléseinek tanát megvilágította, másrészt, hogy kritikai megjegyzést tegyen azon fejtegetés felett, a melylyel az előadó az ethika feladatát vázolta. Az erkölcs túlköveteléseinek egy, az előadó által nem érintett példáját annak a küzdelemnek az indító okában látja, a melyet az indeterminismus a determinismussal folytat. Komoly tudósok, a kik objectív érvelések elől nem szoktak elzárkózni, még ha magukban helyeslik is a determinizmust, ezt nyíltan nem merik bevallani, mert attól félnek, hogy a determinismus uralomra jutásával az a nevelő és fegyelmező erő, a melylyel — az akarat szabadságának a tudata révén — az egyéneket ösztönözni és fékezni lehet, elveszti hatását. Ezzel azonban a társadalom érdekeit veszélyeztetettnek látják. *Dr. Fayer* jeles büntetőjogi tanárunk is csupán azért nem fogadja el a determinismus végső tanait, mert ennek a nevelő erőnek pusztulásától tart. Élénken kitűnik ez abból a polémiából, a melyet Fayer tanár tankönyvének legújabb kiadásában dr. Horváttal folytat, a kinek a Magyar Jogi Lexikonban „Determinismus” jelszó alatt közzétett értekezéséből egy részt idézve megjegyzi, hogy őt ettől az állásponttól pusztán a nevelő és fékező erőnek a féltése választja el. Nyilvánvaló tehát, hogy mikor

az objectiv érvek és a tudományos kutatások arra vallanak, hogy az egyénnek nincs szabad akarata, akkor, ha az egyénre mégis ráfogjuk és vele elhitetjük, hogy neki van szabad akarata és hogy ő szabadon cselekedhetik, sőt ha még ráparancsolunk, hogy ő szabad akakata alapján cselekedjék is, oly erkölcsi parancsot állítottunk fel, a mely túlkövetelés, mert hiszen többet követelünk az egyéntől, mint a mennyire képes. Ez az erkölcsi túlkövetelés is nem önmagában fejez ki tehát czélszerűséget, hanem csak hatásában, a mennyiben az az egyén, a kivel elhitetjük, hogy neki szabad akarata van, egy bizonyos irányban törekedni fog képességeinek fokozására. Természetes azonban, hogy ha az illető egyén testi és lelki szervezetének alapjellege ellenkezik azzal az iránynyal, a melyre vonatkozólag az erkölcsi parancsa vele szemben túlkövetelő (pl. ha alapjellege az antisociális iránynak felel meg), az illető egyén erőlködése eredménytelen marad minden túlkövetelés, minden erőlködés és az indeterminismus minden argumentuma mellett is. Ellenkező esetben azonban a képességek az erkölcsi parancs által szabott iránynyal párhuzamosan haladván, a szabad akarat elmélete által felállított túlkövetelés bizonyos hasznos önmegtartóztatásra vagy erő kifejtésre fog ingert gyakorolni.

A kritikai megjegyzés, a melyet *dr. Horvát* tesz, arra vonatkozik, hogy előadó az ethika körét túlszűkre szabja.

Előadó az erkölcs és ethika különbségét a tételes jog és a jogphilosophia különbségével hasonlítja össze és a mikép a tételes jog csupán parancsok és tilalmak foglalhatja, akkép az erkölcsöt is az erkölcsi parancsok és tilalmak foglalatajának tartja. Az előadó azonban a hasonlatnak másik ágát nem követi, a mennyiben az ethikának a feladata gyanánt csupán az erkölcsi szabályok magyarázatát jelöli meg. Az erkölcsi parancsok alapelveinek a felállítását, az alap iránynak megjelölését az előadó nem az ethika feladatának tartja, hanem azt a gyakorlati moralistákra bizza, a kik ösztönszerűen, vagy legjobb esetben is empirikus módon válogatják meg a szabályokat. *Dr. Horvát* ezen álláspontot nem fogadja el, hanem nézete szerint az előadónak helyes hasonlatát consequensen folytatni kell és a mint helyes a hasonlat a tételes jog és az erkölcs feladataira vonatkozólag, ép oly helyes a hasonlatnak az az ága, a mely az ethikát a jogphilosophiával állítja párhuzamba.

Dr. Horvát ugyanis azon a nézeten van, hogy minden erkölcsi rendnek kell, hogy bizonyos alapiránya legyen, mert kétségtelen, hogy mások az erkölcs szabályai, ha a társadalmi felfogás — miként az a francia forradalom utáni időben volt — az individualismus felé hajlik, és mások az erkölcs szabályai a socialistikus társadalmi felfogás mellett. Egy szóval minden erkölcsi rendnek van egy bizonyos alapiránya és felszólalónak nézete az, hogy az ethikának feladata ennek az erkölcsi alapiránynak úgy a múltra, mint a jövőre vonatkozólag a tudományos kikutatása is. Hálás feladatnak tartaná, ha az előadó, a ki ezzel az érdekes és mélyreható előadásával rátermettségét bebizonyította, megpróbálkoznék ennek a problémának a megoldásával: melyek voltak az egyes korok erkölcsi rendjének az alapirányai és melyek lennének a jövő helyes fejlődésének az alap irányai. Hiszen el lehet képzelni, hogy a jövő fejlődése nem csak a socialis vonatkozásokat fogja figyelembe venni, hanem figyelembe veszi majd az egyént is, a mennyiben az egyén physiologiai és biologiai sajátságaihoz mérten más erkölcsi szabályt állít fel, pl. a neurasthenikus egyének számára és más erkölcsi szabályt állít fel az erős idegzetűek, erőtől duzzadó egyének számára.

Dr. Horvát végül kifejti, hogy nézete szerint az erkölcsi szabályok individualizálása, miként azt az előadó öhajtja, kivihetetlen. Egyrészt azért, mert az erkölcsi szabályoknak mindig átlagemberekre, átlagos típusokra, neurasthenikusokra, erősökre stb. kell vonatkoznuk. Minden egyénre külön erkölcsi szabályok felállítására képtelenség lévén. Másrészt azért, mert átlagemberek és átlagos típusok tényleg nem léteznek, hiszen minden elképzelhető típusnak egyedei kisebb-nagyobb eltéréseket tüntetnek fel. Csak annyit lehet előadó álláspontjából concedálni, hogy törekedni kellene minél több típust construálni és mind-egyikre külön erkölcsi szabályokat kellene statuálni. Ez a concessio is érv azonban az előbb kifejtett nézet mellett, hogy t. i. nem kell tisztán a gyakorlati élet vak tapogatódzására bízni az erkölcsi szabályok felállítását, hanem az erkölcs alapirányának, helyesebben alapirányainak tudományos alapon való meghatározása is szükséges és — a mi fő — lehetséges.

Navratil Ákos felszólalását ahhoz az ellentéthez füzi hozzá, a mely Somló előadása és Hegedűs Lorántnak az előadást követett megjegyzése között a sociologiai legalapvetőbb kérdések egyikére nézve fennáll, Somló — felszólaló szerint — a pszichológiai vizsgálatból kiinduló individuális felfogás híve, míg Hegedűs a társadalmi jelenségeket mindjárt a maguk complexitásában igyekszik kutatni. Felszólaló szerint célravezetőbb a társadalmi jelenségek kutatásánál az első módozatot követni.

Somló előadásában megkülönbözteti Somló moralphilosophiáját és ethikáját. Az előbbi osztja, sőt tovább megy és azt mondja, hogy minden erkölcs már mint olyan, lényegénél fogva túlkövetelő. Az erkölcsi szabály egyik kritériumát a jogszabályival szemben épen abban látja, hogy az első mindig többet követel, mint a mit elérni akar; és pedig azért, mivel nincs kikényszerítő hatalma, mint a jognak. Somló ethikáját különösen, mikor a szerénységet, mely előadó szerint rendesen több a kelletténél, a mérsékelt önhittséggel akarja pótolatni, veszedelmesnek gondolja.

Jászi Oszkár szerint a felszólalók között felmerült némely nézeteltérés azon alapszik, hogy a felolvasó tanulmányát, mint az erkölcs egész terére kiterjedőt tekintik, holott ez csak az erkölcs egy bizonyos szempontját vette bírálat alá. Csak a közkeletű, népies morálról van itt szó, nem pedig a gondolkozók moráljáról, melyben számos túlkövetelés már meg van szüntetve, pl. egy komoly bölcselő sem követeli meg a túlszerénységet vagy a szüzességet, hanem e helyett a jogos önérzetet, a helyes mérsékletet írja elő. Nem hiszi, hogy egy részletekbe menő vizsgálódás igazolná felolvasó azt a véleményét, hogy a nagy tudományos és philosophiai alkotások előfeltétele bizonyos öntúlbecsülés. Ellenkezőleg azt gondolja, hogy ez inkább azon torzszülöttek létrehozója, melyekben alkotójuk korszakalkotó felfedezést lát, holott voltaképen csak az elme szomorú eltévelyedései. A nagy alkotásokhoz is legmegfelelőbb lelki állapotnak látszik a jogos önérzet és szigorú önbírálat.

A felolvasót félreértették, midőn némelyek azt gondolták, hogy a túlkövetelések szempontjából akarja megállapítani az erkölcs lényegét és igaza van Hegedűsnek, midőn hangsúlyozta a társadalmi szempont döntő voltát az egyénnel szemben. Egyetért Horvát Lipóttal és nem ért egyet a felolvasóval az ethika feladatára vonatkozólag. Azt hiszi, hogy az erkölcstudomány nem elégedhetik meg az összeköttetések megállapításával, hanem igyekeznie kell az emberi cselekvés helyes módját megállapítani. Ez épen a természettudományi módszerből követ-

kezik, mert a szorosan vett természettudománynak is tisztje az emberi cselekvésre hasznost megállapítani. Az erők bizonyos statisztikájának feltételezése mellett megjelölhetjük, ha nem is teljesen pontosan és részletesen, a haladás irányát.

Az erkölcsi relativitás kérdésében sem érthet teljesen egyet a fölolvásával. Bár kétségtelen, hogy korok és a társadalmi környezet változásai szerint az erkölcsi szabályok is változóban vannak: mégis ez nem zárja ki, hogy ezen változások közepette sem lehetetlen vállalkozás bizonyos állandó tendenciákat az emberi észszel belátható jövőre nézve — ha nem is kosmikus jelentőséggel — levonni. A physikus törvényei is csak akkor igazak, ha bizonyos erők állandósága, változatlansága feltételeztetik. Ugyanígy azt hiszi, hogy az erkölcsi világban is kimutathatók volnának bizonyos tendenciák, melyek irányában a fejlődés szükségképeni s a melyektől való eltérés szükségkép visszaesés. Nem tud elképzelni a kosmikus erők változatlansága mellett olyan társadalmat, melyben pl. az öles, vérfertőzés, hazugság, piszkosság stb. erkölcsi sanctiót nyernének.

A Fazekas Oszkár által felvetett aesthetikai problémákra nézve az a véleménye, hogy azok a vitatott kérdéssel — az erkölcsi túlkövetelésekkel — összeköttetésben nem állanak ugyan, de a tudomány által már ma is teljesen beigazolt Fazekas ama sejtelme, hogy az aesthetikai hatások titka bizonyos biológiai örömrészekben áll.

Farkas Geiza dr. szintén általános szempontból szól a tárgyhöz. Az erkölcs túlkövetelései tulajdonképen onnan származnak, hogy követeléseik egymás között ellenkeznek. Az erkölcs cselekvésünk irányára nem mint egységes tényező hat, melynek engedhetünk és melytől eltérhetünk, hanem több szájából beszél hozzánk és különféleképen. Ha például egy józan vagyonszerző polgárcsaládból származó, e mellett egyetemet végzett és esetleg tartalékos tisztii ranggal bíró fiatal ember becsületében sértve érzi magát, vallása azt írja eléje erkölcsi szabályul, hogy tegye zsebre a sértést és lehetőleg tegyen jót azzal, a ki megsértette. Józan polgári környezete azt fogja ajánlani, hogy torolja meg akár párbajjal is a sértést, ha életérdekei ezt feltétlenül megkívánják — ellenkező esetben ne fessegesse egyelőre a dolgot, hanem várjon, a míg kedvező alkalom kínálkozik a boszúra. Végre az úri casinóban, vagy éppen az ezred tisztikarában, nem fognak más utat találni számára, mint a segédek elküldését. Ez az ellentét onnan van, hogy az erkölcs a társadalom követelménye egyes tagjaival szemben, a társadalom pedig, a melyben élünk, éppen nem egységes, hanem több különböző irányú társadalom küzd benne az uralomért, — a mint ezt Pulszky Agost oly meggyőzően kifejtette. Az, hogy a rajtunk esett sérelmet személyes erőszakkal toroljuk meg, egy katonai társadalom követelménye; a vagyonszerző, gazdasági társadalom elvei szerint a sértés után annak érdekeinkre gyakorolt hatásához képest kell viselkednünk; a theokratikus, vallásos társadalom a megtorlás teljes mellőzését és azt igényli, hogy úgy földi, mint túl világi érdekeink megóvását vak bizalommal az egyházi hatóságokra bizzuk. Ezek az ellentétes társadalmi irányok nem mindenütt érvényesülnek egyformán, így Angolországban a gazdasági társadalom túlsúlyban van a harczos fölött, ott nem is tartják az emberek kötelességüknek a párbajozást. Egyik társadalmi erkölcs szempontjából mindig túlkövetelés a másíknak oly követelménye, mely amazzal nem közös. Ha egy társadalom feltétlenül uralomra jutna, az élet összes viszonyai ennek erkölcs elveihöz alkalmazkodnának és akkor nem is lennének ama társadalom erkölcsének túlköveteléseik. *Az a harcz, mely az elhatározás*

előtt lelkünkben a különböző erkölcskövetelmények között lefolyik, valójában kicsinyített tükörképe annak a harcznak, mely nagyban a különböző irányú társadalmak között észlelhető. A míg a társadalom nem lesz teljesen egységes — a mi valószínűleg soha sem fog bekövetkezni — mindig lesz ellentét az erkölcs követelményei között, azaz mindig lesznek az erkölcsnek túlkövetelményei.

Végül Somló Bódog az elhangzott felszólalásokra válaszolva kifejti, hogy előadásában maga is lehetetlennek mondotta az erkölcs teljes individualizációját és maga is természetesnek találta, hogy az erkölcs csak átlag-tulajdonságokkal számolhat. Csakis azt mondotta, — mintegy felfogásának illusztrációjaképpen, — hogy az individualizált erkölcs volna az erkölcs ideálja, de ennek az ideálnak megvalósítását csakis a gyermeknevelés terén gondolja megvalósíthatónak.

Fazekas dr.-ral szemben szóló nem tartja az esztétikai elveket a célszerűség túlzásainak és már ezért sem tartja, hogy az erkölcsi túlzásoknak önnönmagukban véve esztétikai létjogosultságuk volna, De az esztétikai elveknek nincs is determináló célzatuk és így Fazekas párhuzamát már ezért sem véli helyesnek.

Igen mélyreható és ennél fogva egy könnyen ki sem egyeztethető eltérést konstatál szóló egyfelől a saját, másfelől a dr. Horvát és dr. Jászi felfogása között az erkölcsstan feladataira vonatkozólag. Azt hiszi, hogy a tudomány a helyes cselekvés szabályainak megállapítására képtelen. A tudomány már az elérendő célokra nézve sem tud megállapodni, de még ha ezt tudná is, a tényezők oly komplikált összehatásával áll szemben, hogy azok között nem képes eligazodni. A szigorúan tudományos erkölcs ép oly lehetetlenség, mint a tisztán tudományos jog. Épen úgy, miként a jogbölcselet nem pótolhatja a gyakorlati politikát, úgy az ethika nem pótolhatja a gyakorlati, az empirikus morált. Nem arról van szó, hogy mi volna kívánatos, hanem csak arról, hogy mi lehetséges. Figyelemreméltó és saját álláspontja mellett szóló ténynek tartja, hogy a tudományos ethikának, ennek a több ezer éves tudománynak erre vonatkozólag épen oly kevésé vannak eredményei, mint a jogbölcseletnek. Az ethika hol egyetért a közkeletű erkölcsessel, hol egyet nem ért vele; de valamelyes eredményeket nem a cselekvés szabályaira, legfeljebb azok magyarázatára vonatkozólag tud felmutatni. A legkomolyabb kísérlet az ethika Horvát és Jászi által hangoztatott feladatának megvalósítására a Spencer ethikája. Spencer ugyanis a jövőendő társadalmat igyekezett megállapítani és azt igyekezett meghatározni, hogy abból miféle erkölcs fog szükségképpen következni. Szóló ezt tartja az egyetlen szigorúan tudományos kísérletnek a morál meghatározására; de ezt is megghiúsultnak tartja, mert már a jövőendő társadalom megállapítását sem tartja lehetségesnek. Elismeri, hogy a jogbölcselet és ethika akárhányszor befolyással is volt a gyakorlatra, de úgy véli, hogy ilyenkor a tudományos lepel mögött mindannyiszor voltaképpen csak gyakorlati, empirikus törekvések rejlenek.

Köszöni Navratil Akosnak azt a védelmet, a melyben őt Hegedűs Lóránt alelnöknek módszertani megjegyzéseivel szemben részesítette. E kérdésre vonatkozólag mintegy közvetítésképpen azt jegyzi meg, hogy a leghelyesebb kiindulópont, hogy minden mindennel összefügg. Az emberi szervezetben adott tényezőket épen úgy figyelembe kell venni, mint az azon kívül álló összes tényezőket. Ha szóló előadásában mégis csak a lélektani tényezők egyikére irányította figyelmét, az tisztán csak azért történt, mert egy előadás szűk keretében többre nem is vállalkozhatott, sőt meg van győződve róla, hogy ennek az egy tényezőnek hatását is csak igen hézagosan szemléltethette. Ugyancsak

Hegedűs Lóránt másik megjegyzésével szemben azt emeli ki, hogy kizárólag csak az erkölcs mechanikáját igyekezett egyik vonatkozásában szemléltetni és már az etikára vonatkozó alapfelfogásánál fogva sem foglalkozhatott helyes cselekvési szabályok keresésével, legkevésbé pedig kultúránk és korunk közepette helyes szabályok keresésével. Ha tehát kétségbe is vonta az altruista tanok igazságát, ezzel nem hibázta az altruista morált, sőt ezt a túlkövetelést még czélszerűnek is mondta.

Farkas Geizával egyetért arra nézve, hogy az egyes társadalmon belül érvényben levő erkölcsi szabályok gyakori ellenkezése igen lényeges oka az erkölcsi szabályok túlkövetelő voltának, mert az egyik szabálynak már a vele ellenkező másik szabály ellensúlyozására is túlzásba kell mennie. Minthogy azonban az erkölcsi szabályok nemcsak ellenkező erkölcsi tanításoknak, hanem igen sokféle egyéb, nevezetesen szervezeti tényezőnek ellensúlyozására is törekszenek, az erkölcsi túlköveteléseknek bő szerepük volna akkor is, ha ellenkező erkölcsi tanítások nem is állnának fenn.

A társaság *munkásvédelmi szakosztálya* ugyancsak múlt évi december hó 30-án, Hegedűs Lóránt elnöklete alatt, szintén rendkívüli közgyűlést tartott, mely Somló Bódog helyébe, a ki a szakosztály titkárságáról lemondott, közfelkiáltással *Zigány Zoltán* tanárt választotta meg a társaság munkásvédelmi szakosztályának titkárává.